

Zeitschrift: Annalas da la Societad Retorumantscha
Band: 8 (1893)

Artikel: Notizias historicas ed aggiuntas che surveschan per sclariment e commentar dellas remarclas de Luis Balletta
Autor: Balletta, Luis
DOI: <https://doi.org/10.5169/seals-179796>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist die Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Zeitschriften und ist nicht verantwortlich für deren Inhalte. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern beziehungsweise den externen Rechteinhabern. [Siehe Rechtliche Hinweise.](#)

Conditions d'utilisation

L'ETH Library est le fournisseur des revues numérisées. Elle ne détient aucun droit d'auteur sur les revues et n'est pas responsable de leur contenu. En règle générale, les droits sont détenus par les éditeurs ou les détenteurs de droits externes. [Voir Informations légales.](#)

Terms of use

The ETH Library is the provider of the digitised journals. It does not own any copyrights to the journals and is not responsible for their content. The rights usually lie with the publishers or the external rights holders. [See Legal notice.](#)

Download PDF: 13.10.2024

ETH-Bibliothek Zürich, E-Periodica, <https://www.e-periodica.ch>

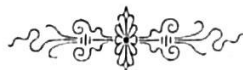
Notizias historicas ed aggiuntas

che surveschan

per sclariment e commentar

dellas

remarcas de Luis Balletta.

I. Chronica dils principals fatgs historics duront ils onns 1792—1804.

1. Enqual caussa della revoluziun franzosa. 1789, ils 5 de Matg haveva il retg de Frontscha, Luis XVI, stoviu radunar la Dieta nazionala dil reginavel, per secussegljar cun quella, co pagar ils immens deivets dil stadi, che ses antecessurs havevan fatg, ed evitar in bancrutt finanziel della Frontscha.

Enstagl de seoccupar exclusivmein cun quella questiu, han denton ils deputai della Dieta (circa 1200 umens) entschiet a far politica e finalmein priu il conclus, de absolutamein midar giu la *constituziun* dil reginavel.

Las emprovas dil retg, de moderar la Dieta en sia politica radicala, ha allura caschunau ina revolta dil pievel de Paris.

Ils 14 de Juli 1789 ha quel attaccau *la Bastille* e conquistau quella. La Bastille fuvu ina fortezia enteifer il mercau de Paris, construida gia duront il XIVavel secul, per tener a mistregn la populaziun de Paris, da tuts temps pauc ruasseivla. Cun quei act entscheiva la *schinumnada emprema revoluziun franzosa*, la quala ha en sias consequenzas tuttatafeg midau las relaziuns sozias e

per part èra politicas en ina gronda part dell' Europa ed èra en la Svizzeria ed en il Grischun.

La Dieta franzosa ha victorisau visavi al retg ed elaborau ina nova costituziun per la Frantscha. 1791 ei quella stada finida, ei vegnida reconoschida dal retg e promulgada. La Frantscha tochen lu in reginavel *absolut*, nua ch' il retg fuvà omnipotents, ei cheutras daventada in reginavel *costituzional*. Il retg haveva manteniun quasi nuot de sias anteriuras *prerogativas*. La plipart de quellas exercitavan ussa *la Dieta nazionala* ed *il pievel*. La Dieta haveva laschau ad el il dretg de *protesta* (il *veto*) enconter conclus pri' dad ella, mo quei *veto* haveva *mo ina vigur suspensiva*. Protestava il retg enconter in conclus della Dieta, sche stueva l'execuziun de quel vegnir refretga per 4 onns — ed il conclus suenter ils 4 onns danovamein vegnir prius.

Defertont fuvà la revolta de Paris èra vegnida imitada per la tiara entuorn. Il pievel haveva entschiet a perseguitar la noblezia, la quala haveva dil rest ditg avunda maltractau e murlirau la puraglia ed ils burgeois dils mercaus. Muort talas persecuziuns fuvan bia nobels *emigrài* ni havevan priu lur refugi en ils stadis confinonts, particularmein en la Germania ed èra en la Svizzeria.

La Dieta franzosa haveva auncallura èra midau giu la *constituziun* actuala dil *clerus* e secularisau la gronda part dellas claustras. Visavi a talas midadas dil status ecclesiastic ha il Papa protestau e scomondau al clerus sut peina della scomunica, d' acceptar e suondar la nova costituziun a rapport dils fatgs de baselgia. Encontercomi ha la Dieta fitgadamein manteniun sidretg ses conclus e pretendiu dal spiritualesser absoluta suatientscha alla nova costituziun ed ordonnau, che mintga spiritual stopi far in engirament, de quella observar.

Sin quella moda ei surgiu in *niev* combatt della partida costituzionala cun la *baselgia catholica*. Ina part dil clerus ha obediu al stadi e prestau gl' engirament. Quella part ei vegnida scomunicada dal Papa; ina autra part, che ha obediu al Papa, ei vegnida persecutada tochen la mort dalla Dieta nazionala e da ses adherents.

Duront quels embrugls haveva la Dieta nazionala aunc duront 1791 priu dus importonts conclus. In visavi alla noblezia fugitiva u emigrada: Tuts emigrants franzos dueian returnar en patria, quella ca nun seigien els declarai per traditurs, lur facultat deigi lu vegnir confiscada ed els sez truai alla mort en cass d' engartament: l' auter visavi al clerus renitent: Ils spirituals deigien vegnir sfor-

zai tier gl' engirament sin la nova constituziun, presteschien els quel buc, sche deigien els vegnir castigai, finalmein cun la peina de mort.

Luis XVI ha visavi a quels dus conclus fatg diever dil *veto* e cheutras per ina gada transferiu l'execuziun.

Defertont haveva la Frontscha giu differentas difficultats cun igl imperi tudesc ed ha perquei ils 20 d' Avrel 1792 declarau l' ujarra agl imperatur ni all' Austria.

Per l' Austria ha era la Prussia priu partida, ed ils 25 de Juli ei l' armada prussiana intrada sin antschéss franzos, s' avanzont encunter Paris.

Alteraus tras l' invasiun hostila ed excitaus dalla partida revolucionara, ha il pievel de Paris gargiau cun schmanatschas dal retg, ch' el desisti de siu veto visavi als emigrants, ils quals survivevan en las armadas hostilas della Prussia e dell' Austria, e visavi als spirituals malobedeivels. Mo fagient il retg continuada resistenza, eis ei bucca stau difficil de perschuer il pievel, ch' il retg *conspireschi* cun igl inimitg visavi alla nazium.

Pia ha ei dau ils 10 d' Uost 1792 ina nova revolta a Paris; il pievel ha attaccau il casti dil retg (las Tuilleries) e mazzacrau la guardia Svizzera, che voleva protegiar quel (monument a Luzern).

Il retg ha priu siu refugi tier ils deputai della Dieta nazionala, mo quella ha declarau el per prischunier cun sia famiglia.

La Dieta ei sin quei ida da part, ina nova redunonza nazionala ei vegnida elegida, il *Convent nazional*. Quel ha ils 21 de September 1792 declarau la Frontscha per ina *Republica*. Questa republica franzosa ha sut differentas fuormas semantenu tochen 1804, nua che il gieneral *Napoleon Bonaparte* ei tras votaziun gienerala dil pievel franzos vegnius numnaus per imperatur della Frontscha. Cun quei ei republica stada midada en in *imperi*.

Sut la republica ein las duas surallegadas leschas intradas en vigur e cheutras ha entschiet ina *sgarscheivla* persecuziun della noblezia e lur amitgs e dil clerus. Millis de persunas ein vegnidass messas vi tras la guillotina duront ils onns 1792—1795.

Ils 21 de Schaner 1793 ha il convent trau Luis XVI. alla mort, pli tard era la regina, Maria Antonietta, ed ina sora dil retg cun biars tchiens auters.

La furia dil convent ha fatg grond donn allas bunas intenziuns, che la nova constituziun conteneva.

Sin la decapitaziun dil retg, Luis XVI., ein bunamein tuts ils stadis dell' Europa sealliai cun l' Austria e la Prussia, han formau la schinumnada emprema *coaliziun*, ed ha pia entschiet ina ujarra gienerala encunter la Frontscha e la revoluziun.

Quella ha perinagà cuzzau tochen 1797.

Ils Franzos han alla fin victorisau e sforzau l' Austria, il davos adversari continental, tier la pasch de *Campo Formio*.

2. Ord la historia grischuna e svizzera. Ils principis della revoluziun franzosa, p. e.: „*Libertat e dretgs politics* per in e scadin vischin della tiara, buca mo per ils nobels e rechs; libertat de consciencia, de religiun, della pressa etc.; *adualitat* de tuts vischins avon *dretg*; la dismessa dils privilegis della noblezia e dil clerus; la *reducziun* dellas dieschinas e tscheins fier“ etc. etc. — havevan naturalmein anflau dapertuttanavon applaus denter las *classas inferiuras* e denter ils *subdits* opprimi dallas classas privilegiadas.

En la Svizzera fuvan particularmein ils *subdits* dellas capitalas, ils habitonts dils vitgs e pitschens mercaus, ils quals vegnevan guvernai sco *subdits* mintgamai dals burgeis della *capitala* dil cantun, sco era ils *subdits gienerals dils Cantuns*, p. e. ils habitonts della tiara de Waadt, d' igl Aargau e Turgau, dil Jura, dil Tessin, della tiara de St. Gagl — *incantai* dal niev *evangeli de libertat ed adualitat franzosa*. Quels desideravan la medema libertat ed independenza. Cheutras ei leu empau alla ga seformau ina gronda partida, la quala intendeva, de *realisar* enteifer la Svizzera las medemas libertats sco en Frontscha. Ils adherents de quella partida senumnavan ils **Patriots**, era ils *democrats* e simpatisavan cun la revoluziun, imploront igl agid della republica franzosa, per arrivar tier lur intent. — Perquei vegnevan els era sco partida numnai ils *franzos*.

Visavi a quella partida stavan quels, ch' eran da lezzas uras en *possess* dil poder politic, ils *burgeis* dellas capitalas, particularmein las *famiglias aristocraticas* de Bern, de Turitg, de Lucern e dils Cantuns pigns, insomma la gronda part dils *privilegiats*, che voleva saver nuot de midadas en la constituziun veglia e mantener il status quo, nua ch' els fuvan *tut* e *tschels nuot*. Ils adherents de quella partida vegnevan numnai ils „**Aristocrats**“ e perquei, ch' els tenevan cun l' Austria en opposiziun enconter la Frontscha era ils *Austriacs* ni la *partida autriaca*.

Suenter ils 10 d' Uost 1792 havevan ils aristocrats clamau a casa ils regiments svizzers, tochen ussa en survetsch franzos, mo biars particulars, offiziers e cummins, fuvan restai anavos e havevan priu survetsch tier la republica (p. e. in de Mont de Vella). Las relaziuns della *Scizzera uffiziala*, q. e. dils aristocrats, cun la republica franzosa fuvan da lezzas uras buca fetg amicablas, denton havevan era ils aristocrats memia gronda *tema*, de absolutamein rumper cun la Frontscha e secontentavan de far empau *tshéra brutta*. —

El Grischun havess il pievel en gieneral giu paucas raschuns, de formar ina partida patriotica, pertgei quasi tuttas las libertats, che la revoluziun portava als subdits dellas autras tiaras, **possedevan ils Grischuns gia dapi 300 onns**.

Nuottatonmeins ei era cheu naschiu ina partida, la quala seclomava la „*patriotica*“, ils „**Purs**“, e simpatisava cun la Frontscha, defertont che l'opponenta partida vegneva numnada quella dils **Signurs**, dils *Aristocrats*, dell' Austria.

Sut ils *Signurs* ed Aristocrats capeva ins cheu particularmein la *partida*, la quala haveva duront circa 50 onns *predominau* el Grischun, la partida dils **Salis**, che teneva da lezzas uras cun l' Austria.

La famiglia dils Salis fuva dapi 1713 continuadamein stada en possess dils *dazzis* grischuns, che nossa dieta haveva appaltau ni schau vi ad ella per in *pign* tscheins. Da lezzas uras haveva ella bandunau la anteriura partida franzosa ed era sealliaa cun l' Austria. Culs *dazzis* haveva ella fatg grondiusas fatschentas e regulau il commerz e traffic grischun *per sin profit* e per donn de *biars particulars*.

Ella possedeva milliuns e *comprava* cun ses daners las *vuschs* dils purs sin cummin ed occupava cheutras las pli rendeivlas *plazzas* politicas el Cantun ed administrativas en Veltlina; ella haveva sealliau cun autras familias possentas pil cantun entuorn, particularmein en las contradas catholicas, p. e. culs *Castelbergs*, *Riedis*, *Montaltas*, *Toggenburgs*, *Capols*, *Schorsch*, *Caprez*, *Demont* etc. procurava a quellas pensiuns dell' Austria, plazzas politicas e schava vegnir tier ad ellas in ton dils profits commerzials ord ils *dazzis* ed auter.

Visavi a quella *clica explottica* stavan tuts quels, che vegnevvan impedì *de far il medem* tras l'omnipotenza dils Salis e lur

cohorta, ina *part* dils *Plantas*, ils *Tscharners* de *Cuera*, differentes *Sprechers*, *Baviers* e biars auters, èra certs *Salis*, sco p. e. il poet *Gaudenz Salis* ord simpatias teoreticas per las ideas della revoluziun. Tuts quels formavan sco *opposiziun* la partida patriotica u democratica.

3. **La dertgira nauscha de 1794.** La primavera digl onn 1794 ha denton il pievel suveran *fatg ina sbarrada* enconter quella *alleanza*, derschiu la partida dils Signurs e momentanamentein mess a meuns il regiment alla partida opponenta.

Igl onn 1793 èra stau in onn de pauc fretg, particularmein il graun fuva fallius. En las montognas regieva perquei miseria, gie fomaz. Bein survegneva il Grischun greun da Milaun, fetg bien marcau e senza dazzi (las trattas), mo ils appaltaturs dils dazis, ils *Salis* etc. vendevan quei graun, ch' els retergievan directamein e havessen oravontut doviu tenor lescha far venal al pievel, engiuvians allas armadas dell' Austria e della *Frontscha* ed a speculants e fagievan grondiusas *fatschentas* per els e lur adherents, defertont ch' il pauper um grischun, il qual havess *tenor lescha* giu igl empren dretg de comprar quei greun per il prezi bass de compra, stueva endirar fom.

De vender quei graun al pur havess naturalmein rendiu pauc ni nuot, ils Aristocrats havessen fatg neginas *fatschentas*, perquei laschavan els pli bugien endirar fom il pur, per emplenir lur buorsa. —

Cheu ein gl' empren (il Fevver) *ils purs de Lunnezza* staisi, han fatg cummin e tschentaui si differe ts pugns de tgisa e reclamaziun; cun els ei il cummin della *Foppa sealliaus*, silsunter bunamentein tuts ils cummins della ligia *Grischa*.

Ussa han èra ils cummins dellas X dertgiras alzau la bandiera ed ein setratgs an *Cuera*, *per far uorden el cantun*.

Ina numerusa redunonza dil pievel rimnau silla *Quadra* vescovila a *Cuera*, ha concludiu, ch' ei deigi vegnir tratg ora umens qualificai 3 ni pli per vischneunca ord tuttas 3 ligias, per prender ulteriurs conclus e decider, co proceder encunter quels, che hagian *sgurdinau la republica grischuna e tradiu la patria*.

Ils 30 d' Arrel 1794 ein ils deputai cun bia auter pievel staisi radunai puspei sin la *Quadra* a *Cuera*, han cheu engirau la brev della treis ligias de 1524, la brev de preuls (*Kesselbrief*) de 1570 e las Reformas de 1603, de 1684 e 1694 ed allura seconstituui sco *raspada dils cummins* (*Standesversammlung*).

Havent la raspada suenter in cert temps giu priu ses conclus, ei ord lur miez vegniu constituiu ina *dertgira nauscha* (Strafgericht) de 96 commembers, e quel ha lu entschiet a proceder cun process e castitgs encunter la partida dils Signurs.

Ulysses de Salis-Marschlins, per auter in um de gronds merets per la patria, che haveva senuspiu de comparer avon la dertgira ed era fugius a Turitg, ei vegnius truaus en contumaz: sia facultat dovei vegnir confiscada ed el bandischaus e truaus alla mort, en cass ch' el vegness engartaus sin antschess grischun.

El ei mai pli turnaus en patria e morts 1801 a Vienna.

Pieder de Salis sco *appaltatur* dil dazzi ei vegnius castigiaus per 35,000 fl. (circa 105,000 fr. valuta presenta);

Landrechter vegl *Andreas* — e *Theodor Castelberg* per haver retratg pensiuns dall' Austria per 10,772 fl. e 42 Xr.;

Landrechter *Daniel de Capol* de Flem per 10,000 fl.;

Hercules de Salis-Tagstein per 30,000 fl.;

Anton Salis per in grond capital;

Vicari Antonin Schorsch de Spligia per 21,000 fl.

Il vicari Schorsch fuv gl' emprem vegnius castigiaus per pli pauc, mo udent la dertgira, ch' el hagi per tema della dertgira fatg ina emprova de semazzar sesez, eis ei vegniu mess vitier aunc 8000 fl. niev castitg.

Pieder Planta-Wiedenberg (il tat de nies renomau cusseglier dils Cantuns, P. C. Planta, „Der rätische Aristokrat“) per 9600 fl.;

Conradin Planta per 4000 fl. — ed aunc biars auters.

En tut importa la summa dils castitgs circa 1 milliun francs de nosa presenta valuta.

La dertgira nauscha haveva èra survegniu dalla *raspada* gienerala la *plenipotenza*, de reveder la costituziun cun reserva della approbaziun dil pievel. Ella ha lu daveras èra concludiu differents reformas, p. e. ha ella concludiu, ch' ei dei vegnir fundau ina *scola cantonala superiura* e *scolas ruralas* en mintga vischneunca. Il pievel ha denton tier la votaziun fiers quels dus projects. Medemamein hà ella èra concludiu, de reorganisar il militaesser grischun per la defensiun della patria et bia auter, ch' ei per part vegniu approbau.

Suenter quels conclus ein ils derschaders i *da part*. Dils conclus ein mo paucs vegni adoptai dal pievel. Quel ei puspei *vegnius*

*) Sin quei conclus serefereschon las notizias de Balletta pag. 245, Ann. de 1892.

a meuns als aristocrats. Els havevan pigliau memia fermas ragischs, e 1796 e 97 tochen vi egl October havevan ils cummins puspei sèschau *cumprar*, de sort che la partida aristocratica (austriaca) haveva puspei la *majoritat* en la *regenza* (ils treis caus), en la *dieta* ed el *congress* (commissiun cantonala).

4. **Bonaparte en l' Italia. La Valtellina piarsa per ils Gri-schuns. 1796 e 97.** Anno 1795 ha la Frontscha revediu sia constituziun e menau en il **directori**. In schinumnu *Cussegl dils Vegls*, 250 commembers, che stuevan haver compleniu silmeins ils 40 onus ed esser maridai ni vieus, ed ils *Cussegl dil 500* formavan la suprema *autoritat legislativa* della republica, ed in *directori* de 5 commembers (*gl' empren sistem departemental*) l' *executiva* u la *regenza* della Frontscha.

L' ujarra cun l' emprema coaliziun cuzzava denton aunc adina, dapi 1792 e 93.

1796 arriva **Bonaparte**, termess dal directori sco gieneralissimus, cun ina numerusa armada en l' Italia, per batter cun las truppas della Sardinia, dil Papa, dils Ducas de Toscana, Modena, Parma, della Venezia etc. e cun las truppas, che l' Austria sco possessura della Lombardia (ducat de Milaun) haveva leu semptgau.

Suenter differentas victorias pli pintgas sur dellas truppas austriacas e della Sardinia etc. surventscha Bonaparte *ils 10 de Matg 1796* l' armada dell' Austria a **Lodi** sper la punt, che traversa leu il *Tessin* — ed *intrescha a Milaun*.

Ils Franzos attaccan sin quei *Mantua*, la pli ferma fortezia dell' Italia. Ils Austriacs fan sforzs, de liberar ils Mantuans, termettan armada sin armada encunter Bonaparte, mo tuttas vegnan terradas: a *Castiglione*, *Arcole*, *Rivoli*, *La Favorita*; il Papa ed ils princis dell' Italia fan la pasch cun el. Bonaparte *traversa* victoriusamein l' Italia superiura ed entra sin igl antschess austriac e tudesc. Cheu ei la resistenza dell' Austria stada rutta, ella s' accomodescha tier la pasch preliminar a ni tier igl *armistizzi* de **Leoben** en Carinthia u Kärnthen, *ils 18 d' Avrel 1797*, denter auter era cun quella condiziun: ord la Lombardia ed in pèr auters stadis dell' Italia superiura duei vegnir formau la **republica cisalpina**.

Bonaparte entscheiva ussa l' ujarra cun la *Veniescha* e sutto-metta quella veglia republica, che haveva existiu dapi 452—1797.

L' Austria stermentada concluda cun la Frontscha la pasch de *Campo Formio*, *ils 17 d' October 1797*.

L'Italia superiura vegn organisada en duas republicas sut il *protectorat* della Frontscha, la republica *cisalpina* cun *Milaun* sco capitala e la republica *ligurica* cun *Genua* alla testa. Ina part dil territori de Veniescha cun la veglia *capitala adriatica* vegn cedida all' Austria.

Duront quei temps havevan ils Grischuns de far cun lur vegls subdits en *Valtellina*, *Clavenna* e *Bormio*. Quellas contradas stavan dapì 1512—1620 e puspei dapì 1639—1797 sut il domini dellas trei ligias, mo èran particularmein duront il davos temps pauc contentas cun lur patruns e volevan ussa, instigadas dallas ideas della revoluziun, èra daventar libras ed independentas.

Sco ch'igl ei dau ora sut, che Bonaparte vegli constituir en la Lombardia ina republica, han divers Valtellinès della partida patriotica u franzosa constituiu in *comité patriotie* (29 de Matg 1797) e termess ina deputaziun el capo-quartier de Bonaparte a *Montebello*, per supplicar quel, de fusionar la Valtellina ed ils auters comitats italians dil Grischun cun la *republica cisalpina*. Plitost animai de Bonaparte e surtut instigai dalla partida repubblicana de Milaun, han nöss subdits en Valtellina *ils 21 de Juni 1797* disgiu l'ubadientscha allas III *ligias* e *demissionau* noss *uffizials*.

Ils 4 de Juli 1797 ha Clavenna ils 11 de Juli 1797 èra Bormio suondau igl exempel della Valtellina.*)

Cun quei èra claramein declarau, ch' ils subdits dellas III ligias veglian absolutamein nuota pli renconoscher quellas per lur signurs e patruns, e tras lur tractandas cun Bonaparte ed ils patriots de Milaun havevan els milsanavont dau d'entellir, ch' els veglian ir tier l'Italia e giavischien pli *neginas ulteriusas connexiuns politicas cul Grischun*.

Il directori franzos ed èra il gieneral Bonaparte fuvan da quellas uras aunc nuota mal disponì per las III ligias. 1796 il Matg haveva il directori termess S. B. *Comeyras* sco resident u legat el Grischun.

Enstagl de beneventar quei legatari dina pussonza dapertut victoriosa dueivlamein, han las autoritats de nossa pintga republica

*) Solettamein la *vall S. Giachen* e la vischneunca de *Villa* sils confins della Bergaglia ein restadas fideivlas als Grischuns e han supplicau diversas gadas, de vegnir pridas si sut il protectorat Grischun, mo adumbatten.

Ils Grischuns han muort lur partidas fatg nuot, per mantener quests fideivels subdits.

fatg de *losch*, schau presentar el duas gadas sias legitimaziuns, allura bein renconoschiu el, mo aunc adinna resalvau, schebein els veglien renconoscher la republica franzosa ni buca, insumma fatg tuppas circumstanzias, che han offendiu il directori franzos. Quei fuss naturalmein buca daventau, sche la partida austriaca ed aristocratica havess buca puspei giu il surmeun en las autoritats. Quella stava da lezzas uras sut l'impressiun digl ambassadur austriac a Razen, per temps èra a Reichenau, Barun de *Kronthal* dapi 1791 resident austriac el Grischun.

Sin las occurrenzas sura descrettas ei la dieta grischuna immediat seradunada ed ha per ina gada delegau il vicari *Gaudenz Planta-Samadèn* tier il gieneral Bonaparte.

Accompagnaus da *Comeyras* eis el sepresentaus avon il gieneral a *Montebello*; giest quei di fuvan era ils deputai della Valtellina arrivai e se presentai a Bonaparte ensemblamein cun *Planta*. Napoleon ha d'ina vart declarau, ch' il giavisch della Valtellina, de daventar libra seigi absolutamein giustifiaus, mo dall' autra vart ha el èra renconoschiu, ch' ils Grischuns hagien dretgs a riguard de lur vegls subdits.

Denton fuva *Planta* dalla dieta absolutamein nuota autorisau, de far declaronzas sur la maniera, co ils Grischuns veglien seconvegnir cun ina *Valtellina libra*. Domondaus sur de sia opiniun privata en quei grau, ha el s' expectorau, che ils Grischuns podesien prender *si ils anteriurs subdits sco quarta ligia en lur confederaziun*. *Planta* haveva denton da quellas varts atgnas ideas, el simaginava ina confederaziun retica de 4 ligias cun la capitala a *Clavenna*; da quei volevan naturalmein ils reformai e tudescs da questa vart dils quolms nuota saver.

Sin quei ha la dieta scret ora sil pievel: „*sch' ins vegli sut la mediaziun de Bonaparte intrar en tractativas a rapport dell' incorporaziun dellas terras subditas, ni tgei ch' ei seigi schiglioc da pigliar a meuns.*“ Las rispostas sin quella *confusa* domonda ein naturalmein stadas empau divergentas, denton havevan de 63 vuschs de cummin tonaton 39 cummins respondi aschia, ch' ina dieta cun ina majoritat patriotica e buca dependenta dalla partida austriaca havess saviu declarar, che las tractativas possien entscheiver, — e quei fuss adina stau in *avantatg*.

Il *congress* (la commissiun cantonala veglia, consistent ord la regenza dils treis caus e treis deputai per ligia) ha denton anflau els protocolls de votaziun dils cummins, quei ch' el voleva, e

scelariu quella aschia, *ch' ils deputai tier Bonaparte hagian de por-scher lur maun tier nuot della sort, che podessi alterar ni midar la veglia costituziun.*

Cheutras fava l' idea dell' incorporaziun dellas tiaras subditas el Grischun refusada. Planta ha sinquei schnegau de surprender ina missiun tier Bonaparte, ed igl ei surgiu ina ortga dispetta pervia dellas deputaziuns, che ha consumau bia dil prezios temps, pertgei la causa fagieva prescha.

Malgrad la prescha ei la domonda, sch' ins vegli acceptar la mediaziun de Bonaparte ni buc, e co ins vegli instruir ils deputai, eunc *duas gadas* vegnida suttomessa alla votaziun dil pievel, adina cun in confus resultat. Quei continuau votar dils cummins grischuns haveva denton unfisau e videntau Bonaparte.

Sut ils 21 d' Uost ha el schau notificar al congress, che sche delegai cun *plèina incombenza* de decider la causa sepresentien buca *tochen ils 10 de September* tier el, sche vegni el da lu naven a retscheiver neginas delegaziuns grischunas pli e far en causa, sco el anfli per bien.

Comeyras e siu secretari Ragettly de Flem fagievau lur pusseivel de quietar Bonaparte, mo il Congres haveva negina furtina e scriveva more reto pér ils *12 de September* aunc ina gada ora sil pievel la damonda, sch' ins vegli dar la *plenipotenza alla delegaziun tier Bonaparte ni buc.*

Defertont haveva ei tras influenza dil clerus catholic, che odiava en principi las ideas della revoluziun, dau ina viulta en Valtellina en favur dils Grischuns, ils purs entschavevan a daven-tar malruasseivels e s'opponer encunter quels della partida patriotica.

Cheu ha Bonaparte da commond a siu quinau *Murat*, de *occupar* la Valtellina etc. cun truppas franzosas, ed ils 10 d' October 1797 dau giu la declazonza, *ch' ei sei surschau alla populaziun dils treis comitats* (Valtellina, Clavenna, Bormio), de sedeclarar, *schebein els veglien seunir cun la republica cisalpina ni buc.* La declaronza ei naturalmein stada per la fusiun cun la Cisalpina. El medem temps ei vegniu *confiscau* tutta la facultat privata de Grischuns sin lur territori circa 14 milliuns de nossa valutta. Ils comitats de Valtellina, Clavenna e Bormio ein per adina stai piars per las III ligias e mai pli vegnì recuperai, malgrad las bunas disposiziuns de 1814 e 15 sil Congress de Vienna.

La quolpa de quella sperdita ei buca de contribuir al pievel ni particularmein alla costituziun grischuna, mo schibein alla par-

tida *aristocratica* sco alla *patriotica*. Lezza podeva buca seper-schuader, ch' ils success della revoluziun, sias victorias etc. hagian *mantegn*; tut siu far e demanar seigi malgiest e prepotent e stopi puspei erodar en ruinas, *l' Austria vegni schon puspei si da tgau ed allura survegni ins anavos la Valtellina sco terra subdita*. Questa haveva denò Planta temas *confessionalus* e politicas; ina Valtellina catholica sco quarta ligia havess significau la superioritat dil catholicismus e quei fuva ina horrur als reformai.

Perquei havevan p. e. *Tscharner* e *Sprecher* tuts auters projects, els volevan ceder la Valtellina, mo acquistar il S. Gagl superiur e per part era il Lichtenstein ed il Vorarlberg sco resarciment per la sperdita da l' altra vart dils quolms.

Era il spert nazional, l' antipatia dils tudescs encunter ils Italians haveva cheu influenzau, de sort che l' ina ni l' altra partida fuva deno Planta — veramein per l' incorporaziun della Valtellina; era ils Valtellines levan saver nuot de quei — ed aschia eis ei iu sco igl ei iu.

5. Il Landtag patriotic (22 de Nov. 1797 tochen 31 d' Uost 1798). Nova dertgira nauscha (14 d' Avrel 1797 tochen 15 de Matg 1798). La perdita della Valtellina ha caschunau novs disturbis. La partida patriotica ha puspei survegniu il *surmeun* ed ha sforzau la *regenza* en uffeci (*caus* e *congress*), de scriver ora sil pievel differentes *pugns de recapitulaziun*, denter auter in, *schebein ils caus e congress uss en uffeci stopien demissionar ni buc*: in auter, *schebein il pievel approbeschi, ch' ei vegni radunau, per regular meglier ils fatgs della tiara, ina dieta extraordinaria* (Landtag) *de 50 umens per ligia ni buc*.

Ils cummins han s' externau *enconter* caus e congress, quels han stoviu *dar giu lur uffeci, ed ils 22 de Nov. 1797 ei la dieta extraordinaria* (Landtag) seradunada a Cuera e ha priu a meuns la politica exteriura e *l' inquisiziun* visavi alla regenza dis messa e la partida dils Austriacs.

Immediat ha il Landtag delegau differentas deputaziuns per *reconquistar* la Valtellina: *Gaudenz Planta* e *Jac. Ulr. Sprecher* a *Paris* e *Simion Rascher* e *P. de Mont* a *Milaun* tier la republica cisalpina etc.

Quellas deputaziuns han denton effectuvau absolutamein nuot.

Il *Landtag* ha era tschentau en ina nova regenza de *30 commembers* e termess 300 umens sut il commando de major *Lumbriser* a *Puschlav*, per defender quei cummin visavi alla Cisalpina.

Finalmein ha il Landtag èra tschentau en ina *dertgira nauscha* de 48 commembers, per proceder enconter ils caus e congress de 1797 ed exequir u trer en las peinas pronunziadas 1794 etc.

Quella dertgira ha entschiet ses process ils 14 d' Avrel 1798 e serrau sias sessiuns ils 15 de Matg dil medem onn.

En tut ein 32 umens della partida austriaca vegni castigai per circa 200,000 fr. de nosssa valutta.

Il Landtag ha èra elaborau ina nova *lescha militara*, procurau per armas e mess la tiara sin il pei de defensiun, fatg sforzs de contonscher dalla Frontscha e dall' Austria, che quellas duas pussonzas renconoschien la neutralitat grischuna, ventilau la domonda dell' incorporaziun dellas III ligias ella *republica helvetica* etc., mo tut ei stau addumbatten.

Igl Uost 1798 ha la regenza patriotica dil Landtag da sias varts stoviu scriver ora sil pievel, *sche quel giavischi, ch' ella funczioneschi* vinavon, ni sche el vegli puspei metter en la *regenza veglia dils caus e congress*. Il pievel, ussa puspei a meuns alla partida austriaca, ha votau per la regenza veglia, ed ils 31 d' Uost 1798 han ils 3 *caus* de 1797 puspei surpriu il regiment (Cau-president Luzi Troll, Landrechter Peter A. Riedi, Cau-mistral Julius Gujan).

Sco *resident* della Frontscha haveva 1798 *Florent Guyot* succediu a *Comeyras*. Il *resident* austriac fuva aunc adina il barun de *Kronthal*.

6. Invasiun dils Franzos en la Svizzerza 1798. La nova Helvetia. Mo ditg avon ch' il suradescret „Landtag“ fuva vegnius serraus, haveva la venerabla Confederaziun svizzerza calau d' exister, suenter ina gloriosa existenza de *507 onns* (1291—1798).

Ils 24 de Schaner 1798 ha il pievel della tiara de Waadt instigaus tras la partida patriotica (Caesar La Harpe etc.) ed encuraschus tras las truppas franzosas sils confins, entschiet ina revolta encunter Bern, siu anteriur signur.

El ha disgiu l' ubadientscha a Bern, ei sefatgs libers ed ha constituïu la *republica lemanica* (dil lac Lemman) sut il *protectorat* della Frontscha.

La notg dils 25 de Schaner ha ina patruglia de purs dil vitg de *Thierrens*, ils quals tenevan aunc cun Bern, sittau giu in pèr husars della suita din *parlementèr* franzos, che vegneva per plidentar en num de siu gieneral il gieneral *Weiss*, menader dellas truppas bernesas, campadas el Waadt.

Quei cass han ils Franzos declarau per ina violaziun dil dretg internaziunal ed ils 28 de Schaner occupau cun ina armada il cantun Waadt.

Weiss ha stuviu seretrer dals confins, e la Frontscha ha pli tard sin fundament de quest act etc. declarau l'ujarra a Bern.

Igl 4 de Marz ei il gieneral franzos *Schauenburg* intraus cun 15000 umens en la Svizzerza e semess en moviment naven da Basel a Bern.

Ils 1 e 2 de Marz ei gieneral *Brune* cun 16,000 umens semess en moviment naven dil Waadt encunter Friburg e Bern.

Ils Bernes han ils 5 de Marz davèras battiu cun success a *Neuenegg* sper Laupen.

Mo la copoarmada bernesa ei medemamein ils 5 de Marz vegnida totalmein battida da *Schauenburg* el **Grauholz**, in uaul sper Bern. A meša las 2 suenter mièz di ei *Schauenburg* intraus el mercu de Bern e priu possess de quel.

Cun quei act ei *la Svizzerza stada dissolvida* e sut la bitgetta dils gienerals e commisaris franzos, ils quals han cun sblundergiar las cassas dils cantuns e scriver ora grevas contribuziuns mal cuglienau las speronzas della partida patriotica, che sperava dals Franzos la *libertat* ed in meglier uorden a buca *tirannias e raffonzas*.

Ils *commisaris de Paris* e gieneral *Brune* han ussa danovamein organisau la Svizzerza, fatg ord ina part de quella ina nova republica *unitaria* de 19 cantuns cul num **Helvetia**.

Ils 12 d'Avrel ein ils deputai de divers de quels novs cantuns seradunai ad **Aarau** ed han *senza discussiun* adoptau ina nova costituziun suenter il muster della franzosa, la *constituziun helvetica*.

Dus Cusseglis, numnadamein il *Senat* (4 deputai per cantun) ed il *Cussegl grond* (8 deputai per cantun) exerciteschan la *legislatura* (la legislativa) per *l'entira* Helvetia; ils *cantuns han negina legislatura pli*.

In *suprem tribunal* (in derschader per cantun) ei la suprema istanza en tuts fatgs de giudicatura: la giudicatura cantonala vegn tras las competenzas de quel fetg restringida: mintga cantun ha in tribunal cantonal.

In *directori* de 5 commembers cun 6 ministers (l'executiva) guverna *l'entira* Helvetia. Ils cantuns ein nuot auter che *circels administrativs*.

Alla testa de mintga cantun stat in *commissari u prefect gubernativ* (Regierungsstatthalter), il qual governa ed administrescha il cantun cun agid dina *combra administativa, la prefectura* (Verwaltungskammer). Mo il prefect e sia combra ein *absolutamein dependents* dil directori central, han nuot auter che *d'exequir* ils commons e las ordinaziuns dil guvern central, pon ded els anora ni concluder ni decider zitgei definitivamein.

Quei fava la Helvetia *absolutamein centralisada* ni la republica *ina ed indivisibla* (une et indivisible) dils Franzos.

Dasperas ein daveras ina quantitats de *buus dretgs* e libertats vegni menai en, ils subdits spindrai da bia grevezas e veglias molestias e dotai cullas medemas libertats, sco lur signurs e patrums havevan gudiu persuls tochen *lu*.

Ils cantuns democratics, nua ch' il pievel possedeve gia da *vegl enneu* las novas libertats e haveva tras l' invasiun franzosa nuot de gudognar, anzi mo de piarder, han nuota voliu saver de tala costituziun helvetica.

Ma ina expediziun militar de Schauenburg ha il Matg 1798 era suttomess quels al domini helvetic.

Solettamein il Grischun, che Brune haveva sco cantun *Raetia* medemamein attribuiu alla republica indivisibla, ha duront 1798 aunc bucca schigiau la torta franzosa.

7. La partida patriotica grischuna e la nova Helvetia. Il Grischun sefiera en bratscha all' Austria 1798. Aschi ditg sco ils Franzos stavan aunc mo sin ils confins de Bern, ed il pievel svizzer haveva buca empruau lur ver caracter de rapina e prepotenza, gudeva era nosa partida franzosa cun siu „Landtag“ las simpatias dina gronda part dil pievel grischun.

Vivamein vegneva discussionau la damonda dina pli *stretga* allianza cun la Svizzer, per mantener la veglia libertat, suenter che la republica grischuna era tras la sperdita din territori bunamein aschi grond sco las III ligias, daventada memia fleivla, per poder subsister persula. *Gaudenz Planta*, era *Sprecher* cun auters patriots volevan denton aunc saver nuot dina tala incorporaziun dellas III ligias culla Svizzer e speravan, de anflar autras vias, per augmentar las forzas de nosa republica, de maniera ch' ella possi restar absolutamein independenta.

Per ina definitiva incorporaziun dil Grischun fuvan *denter ils Patriots* principalmein *J. B. Tscherner*, *Al. Jost* e *Zschokke* de Magdeburg, professor dil philanthropin a Reichenau.

sut il gieneral *Auffenberg* ein intrai el Grischun, las truppas Grischunas ein vegnidas unidas cun quels e tschentadas sut il comando d' *Auffenberg*. Cheutras fuva il Grischun semess dalla vart de l' Austria, ed ina nova ujarra dils Franzos cun quella pussonza stueva èra tucçar nossa tiara, quei chei lu daventau 1799. *Auffenberg* cun ses Austriacs ed ils Grischuns stavan sut il suprem comando dil gieneral austriac *Bellegarde*.*)

7. Ils temps d' ujarra 1799—1801. Alla fin de 1798 han las pussonzas, particularmein *l' Austria, la Russia e l' Ingeltiara* formau ina nova alianza offensiva encunter la republica franzosa (*la secunda coaliziun*). — La *Prussia* haveva 1795 fatg a *Basel* la pasch cun la *Frontscha* ed ei dapi lu stada *neutrala* tochen 1806. — Il Marz 1799 ha l' ujarra entschiet ed ha cuzzau tochen 1801, nua che l' Austria ei dalla *Frontscha* vegnida sforzada, de contractar la pasch de *Lüneville* (ils 9 de Fevver).

Cun l' Ingeltiara han ils Franzos concludiu la pasch pèr 1802 ad *Amiens*.

Il camp d' ujarra principal ei all' entschatta stau la *Svizzera* e particularmein il *Grischun*. Ei settractava primariamein, de restabilir las veglias relaziuns en l' Italia superiura, de perquei resolver leu las republicas, *la cisalpina* e *la ligurica*, e de cheutras restituir l' Austria ed ils princis italians en lur vegl possess.

Mo essent da lezzas uras quellas parts dell' Italia en possess dils Franzos, ha ei primariamein dau de batter pervia dils *pass*, che meinan en l' Italia, q. e. particularmein dils *pass Svizzers* e *Grischuns*. Per auter ein las battaglias vegnidas battidas en *Tiara tedesca*, en l' Italia, en l' *Hollanda* e *Belgia* e silla mar.

Ils Franzos havevan da quellas uras (1799) ina armada de circa 35,000 umens sut il comando de capo-gieneral *Massèna* en la *Svizzera* franzosa e tedesca, pia èra sils relatifs confins svizzers dil *Grischun*.

En l' Italia cisalpina stava ina armada de circa 50,000 umens sut il capo-gieneral *Joubert* (*Schubèr*), ina divisiun de quella sut gieneral *Lecourbe* (*Lecurb*) fuva postada a *Blizzuna* ed ina partiziun de questa sut Gieneral *Loison* (*Loason*) ad *Ursera*. La capolavur de questas armadas fuva primariamein, de *sepatronar dils pass grischuns*.

*) Pareglia quei che *Balletta* resda sur de quels fatgs d' ujarra sub anno 1798.

L' Austria haveva, sepusout sin las fortezias de *Ulm* ed *Ingolstadt*, primo ina armada de 78,000 umens sut il capo-commando de arciduca *Carl* en la Tiara tedesca meridionala; sut quel stava il gieneral *Hotze*, oriunds da Richterschwil, cun ina divisiun en il *Vorarlberg* e fuvà en possess de nies *Luzisteig* (pass de S. Glieci).

En las valladas digl Inn e dell' *Etsch* (èra en Vall Mustair) fuvà l' armada *tirolesa* cun 47,000 umens sut il capo-gieneral *Bellegarde*, e sut quel stava la divisiun de gieneral *Auffenberg*, il qual commandava medemamein las truppas grischunas e haveva siu capo-quartier a *Cuera*. *Pia fuvà da lezzas uras gl' entir Grischun en possess dellas truppas austriacas.*

Denton serimnava sin las rivas dell' *Etsch* inferiura l' armada austriaca, destinada per il combatt en l' Italia, ella vegneva organisada da gieneral *Kray*, mo dueva star sut il capo-commando dil gieneral russ *Suvarov* cun aggiunta dil gieneral austriac *Melas*.

Ils 6 de Marz de 1799 han ils Franzos da tuttas varts attaccau il Grischun, per sforzar ils Austriacs de bandunar quel.

Massena ha sepatronau dil *Luzisteig*, suttomess il Segneradi, ils V vitgs, la Portenza e fatg *Auffenberg prischunier* d' ujarra a *Cuera*; gieneral de *Mont* (de Villa) ei s' avanzaus sur il pass de *Gungels* tochen *Domat*, buca senza cattar vehementa resistenza: *Loison* (Loason) ei ruts en en *Surselva*, mo ils 7 de Marz vegnius battius dals *Sursilvans* a *Muster* e sforzaus, de returnar ad *Ursera*.

Questa victoria ha denton giu giest aschi pauc effect sco quellas de *Neuenegg* e *Moorgarten* en Svizzerà d' anno 1798. Gieneral de *Mont* ei cun sias truppas ius enconter *la Cadi*, ed ils 10 de Marz han las vischneuncas della Part-sura capitulau (capitulaziun de *Tavanasa*) e retschert ils Franzos. Era *Loison* ei puspei turnaus.

Dell' armada italiana haveva defertont *Lecourbe* bandonau *Blizuna*, sepatronau della *Mesolcina*, passau il *Bernina* e fuvà arri-vaus ils 7 de Marz a *Tuseun*. En duas colonnas, el sez sur l' *Albula*, gieneral *Mainoni* sur il quolm *Gielgia* han ils Franzos invasionau l' Engiadina, han battiu ils Austriacs sut *Laudon* a *Ponte* (13 de Marz) e catschau els tras las Engiadinass tochen la *punt S. Martin* (Martinsbruck), senza denton per ina gada puder prender questa davosa posiziun.

Defertont haveva gieneral *Dessoles* occupau ils 17 de Marz *Bormio* e suenter haver passau igl *Umbrail*, priu possess de *S. Maria* e *Müstair*. Ils 25 de Marz ha ei dau sigl antschess dell' anteriura battaglia della *Chalavaina* (1499) in vehemant com-

batt denter ils Austriacs e Franzos, nua ch'igl entir corps dils Austriacs ei suenter la sperdita de 1000 umens vegnius fatgs prischunier d'ujarra. Siu gieneral *Laudon* ha malamein podiu se-salvar cun enzaconts cavallerists.

Da quei medem temps ha *Lecourbe* èra sforzau las redutas de *Martinsbruck*, *de maniera ch'igl entir cantun grischun fuvà alla fin dil Marz 1799 en possess dils Franzos.*

Denton han quels success locals dils Franzos en gieneral giu pauc de muntar, essent las armadas austriacas e russas da lezzàs uras ed immediat suenter *victoriosas* sin auters camps de battaglia, pli impurtonts, p. e. en Giermania ed en l'Italia e serecuvront cheutras ils corps batti sigl antschess grischun e retirai el Tirol e Vorarlberg tras novas forzas e resurzas.

Ils 25 de Marz 1799 haveva numnadamein *arciduca Carl* battiu *Jourdan* (Schurdan), il capo-gieneral franzos en Germania, a *Stockach* e cheutras aviert il pass, per intrar cun sia armada en Svizera. Sin quei han las armadas austriacas el Tirol puspei entschiet a s' avanzar encunter il Grischun. Ils 4 d'Avril han ellas priu l'offensiva e catschau anavos il Franzos (*Lecourbe* e *Dessoles*) tochen *Zernez*. *Dessoles* ha allura bandunau il Grischun ed ei seretratgs cun siu detaschement a Tirano en Vallina: *Lecourbe* encontercomi ei perinagada restaus a *Zernez* ed en quort puspei s' avanzaus tochen *Remüs*.

Novas attaccas fatgas sin las truppàs de *Lecourbe* a *Remüs* e *Zernez*, ils 30 d'Avrel, han medemamein giu pign success, mo la situaziun de *Lecourbe* en l'Engiadina fuvà defertont daventada memia exponida muort ils progress, che las truppas austriacas e russas fagievan ell'Italia, ed el ha perquei da sez seresolviu, de bandunar la contrada digl *Imn* e de seretrer da questa vart dils quolms, per seunir cull'armada franzosa de *Menard*, il qual comondava a *Cuera* e sil *Luzisteig*, suenter che *Massena* fuvà partius tier sia capo-armada giu en la Svizera.

La notg dils 30 d'Avrel sigl 4 de Matg ha pia *Lecourbe* bandunau *Remüs* ed ei seretratgs a *Suosch*.

Suenter in pèr patengadas culs Austriacs a *Lavin**) e *Suosch*, ha el ils 4 de Matg giu rabbitschau sias truppas neu a *Tavau* ed a *Lonsch* e medemamein francau ils pass de *Fluela*, *Scaletta* ed *Albula*.

*) Cheu ei gen. de *Mont* vegnius fatgs prischunier d'ujarra dals Austriacs

Sin quei ha gieneral *Bellegarde* cun ses Tiroles priu siu capouartier a *Zernez* (3 de Matg).

Da lezzas uras fuva numnadamein planisau dall' Austria ina grondiusa operaziun gienerala enconter las truppas franzosas en Svizzeria. Arciduca *Carl*, *Hotze*, *Bellegarde* etc. duevan operar de cumminouza, ed el medem temps dueva la *partida austriaca* el Grischun ed en la Svizzeria caschunar ina gienerala sollevaziun dil pievel, per catschar naven ils Franzos. Essent la congiuraziun denter il pievel fatga, ha gieneral *Hotze* igl 1 de Matg attaccau *Menard* sil *Luzisteig*, mo ei, malgrad tuts sforzs e divers success all' entschatta, vegnius rebattius. Il medem di ei la revolta dils purs rutta ora en la *Cadi*. Ils purs de *Medel* e *Tujetsch* etc. han sturniu las garnischuns franzosas, e l' entira Ligia grischa ei stada si ed ha catschau naven ils Franzos.

Mo a *Domat* ed a *Plankis* sper Cuera ei ils 3 de Matg l' armada populara, suenter esser stada gl' emprem victoriosa, totalmein vegnida terrada dals Franzos sut *Menard*.*)

Ils 5 de Matg ei *Menard* arrivaus a *Muster*, ils 6 han ils Franzos per disgrazia anflau en in *tschaler* della claustra las uniformas sanganadas de lur garnischun mazzacrada e fatg terribla vendetga, arsentau la claustra ed il vitg cun bia glieut e tuts ils muvels. *Menard* ha lu postau novas garnischuns en la contrada e tratg en novas contribuziuns.

Era las contemporanas revoltas dil pievel encunter ils Franzos en ils auters cantuns, p. e. a *Schviz*, *Uri*, *Valleis* superiur han giu la medema sort sco quella de noss Sursilvans. Pertut ein ils Franzos stai victorius.

Ma defertont haveva arciduca *Carl* giu caschun de renforzar las truppas de *Hotze* siu 54,000 umens.

Quest ha ils 14 de Matg puspei attaccau il *Luzisteig* e quella gada priu quel.

Il medem di ha era *Bellegarde* sepatronau dils pass de *Flüela* *Scaletta* ed *Albula*. Ils Franzos, da lezzas uras el Grischun, ein serinnai a *Reichenau*, *Menard* ha surdau siu commando a gieneral *Suchet* (*Süsché*) ed ei partius cun 2000 umens sur il pass de *Gungels* a *Ragaz*.

*) Tgi che vul saver pli detaigl de quels combats e sias consequenzas naven dils 7 de Marz tchen ils 8 de Matg, legi la lavur de *A. Balletta* en las „*Seras d' unciern*“ de 1892.

Ils 15 de Matg ei Hotze intraus a Cuera, e Suchet ha menau sias truppas sur l' Oberalp ad Ursera. Lecourbe haveva schon avon priu quella via.

Da quei moment naven (miez Matg 1799) ei puspei igl entir cantun grischun en possess dellas armadas austriacas.

Ils 20—23 de Matg ha lu era arciduca Carl passau il Rein sper *Stein* ed ei intraus en Svizzeria, ha battiu ils 4 de Juni *Mas-sena* en l' emprema *battaglia de Turitg* ed occupau la part orientala della Svizzeria. Denton han ils Franzos podiu semantener en igl occident e septentriun della Confederaziun ed auncallura en ina part dil Turitg, digl Aargau e particularmein en ils cantuns d' Uri, Schwiz, Unterwalda, Luzern e Zug. *Lecourbe* fuva da lezzas uras en il possess dil Gotthard.

Defertont havèvan ils Russ ed Austriacs sut *Suwarow* e *Melas* battiu ils Franzos en differentas grondas battaglias en l' Italia (a Magnano, sper la Trebbia, a *Novi* etc.), resolviu la republica cisalpina e restabiliu leu las veglias relaziuns.

Il cussegl d' ujarra de Vienna ha sin quei, cartent de haver tut gudognau, concludiu, de translocar las armadas russas ed austriacas sin questa maniera: Arciduca Carl cun ses Austriacs dovei bandunar la Svizzeria e seretrer giu sin las rivas dil Rein inferiur, per sustener ils *Ingles* en Belgia e Holland; en la *Svizzeria* resta perinagrada gieneral *Korsakow* cun ses Russ, ils quals el haveva menau leu durant il davos temp, e cun el, tochen che *Suwarow* hagi menau sia armada russa ord l' Italia a Turitg, era il gieneral Hotze; en l' Italia restan las truppas austriacas sut *Melas*.

Per exequir quest niev plan, ha *Suwarow* stoviu interprendre siu renomau passadi sur las Alps.

Ils 21 de September 1799 ha Suwarow bandunau Blizzuna, sforzau ils 24 il pass dil Gotthard e catschau Lecourbe digl Uri oragiu. Quest ei seretrags a Luzern e Schwiz. Essent Suwarow arrivaus a Fluela, havevan denton ils Franzos priu cun els tuttas las barcas; Suwarow ei turnaus anovas a *Bürgeln* e lu ius tras la vall dil *Schüchen* e sur il quolm *Kinzig* en la vall de *Muotta* (27 de Sept.) e da leu sur il *Pragel* en la Glarunna (vall *Klön*).

Il capo-gieneral franzos en Svizzeria *Massena* fuva defertont era buca staus lischents; el haveva naturalmein buca spetgau, tochen che Suwarow fuss arrivaus e havess uniu sia armada cun las truppas de *Korsakow* e *Hotze*, mo haveva ils 24 e 25 de September, pia durant che Suwarow batteva sil Gotthard e sper la

punt dil *Giavel* cun *Lecourbe*, attaccou *Korsakow* a *Turitg* e *Hotze* a *Richterswil* (secunda batt. de *Turitg*) e terrau omisdus compleina-mein. *Hotze* era curdaus en la battaglia.

Arrivont ussa *Suwarow* en *Glaruna* ha el puspei scontrau leu ils *Franzos* sut il commando de gien. *Soult* enstagl *Hotze* cun ses *Austriacs*, sco ei fuss aunc stau il cass avon la davosa battaglia.

Perquei ha *Suwarow* a *Schwanden* stoviu calar de marschar vinavon, ed ei seviults dalla vall della *Sernft* siaden ad *Elm* e lu vegnius cun gronds strapazs e grondas sperditas de glient, cavals e canuns pervia dellas malauras e della nonenconoschientscha dils *trutgs*, mo buca a raschun de attaccas hostilas sur il pass de *Pigniu* giu en la *Foppa* ed a *Gliond*. Cheu ha el cattau las truppas austriacas, las qualas stavan puspei sut gieneral *Auffenberg*.

Suwarow ei pleunsiu seretrags cun ses *Russ* a *Constanz* e lu vegnius *clamaus a casa* cun tutta sia armada. Il *Zar Paul I.* fuva sevilentaus pervia dellas machinaziuns dil *Cussegl* d' ujarra de *Vienna* e dil principal minister dell' *Austria*, barun de *Thugut*, ed ha dacheudenvi priu negina part pli dell' ujarra. Aschia ha la diplomazia de lezs sabis sgurdinau quei, che las armas dils alliai havevan giu gudognau durant 1799.

Defertont aveva ei puspei dau ina gronda midada politica en *Frontscha*.

Igl atun 1799 fuva gieneral *Napoleon Bonaparte* returnaus dall' *Egipta*, la quala el aveva (1798) momentanamein suttomess alla *Frontscha*. Il 9 de *November* ha el siglientau en tocs il *directori*, l' actuala regenza della republica, e menau en ina nova costituziun, il *consulat*. *Bonaparte* ei vegnius tschernius per *emprem consul* cun competenzas quasi din monarch ed ha lu 1800 entschiet cun novas forzas ed ina nova organizaziun l' ujarra culs alliai. En la *Svizzera* ed en *Germania* ha capo-gieneral *Moreau* (*Morò*) surpriu il commando enstagl de *Massena*, che fuva serendius en l' *Italia*.

Defertont che *Moreau* batteva ils *Austriacs* en *Germania*, ei *Bonaparte* descendius en l' *Italia* e ha sfraccou leu l' armada austriaca en la memorabla battaglia de *Marengo* (14 de *Juli* 1800). La conseguenza ei cheu perinagà stada la restituziun dellas republicas d' anno 1797.

El *Grischun* aveva durant quest temps gieneral *Moreau* detaschau il gien. *Lecourbe*. Tscheu stava puspei *Auffenberg* cun truppas austriacas e grischunas. En in di ha *Lecourbe* priu il *Luzisteig*, *Cuera* e *Reichenau*.

Auffenberg ei fugius cun la regenza (grischuna) della partida austriaca a *Zernez*.

Mo gia ils 15 de Juli ha Moreau concludiu in armistizi cun il general austriac *Kray* a *Parsdorf*. En consequenza digl armistizi de *Parsdorf* duevan ils Austriacs seretrer en l' *Engiadina*, la via dil *Spligia*, *Luzisteig*, *Cuera*, *Reichenau*, *Tuseun*, insumma quei territori dueva vegnir occupaus dals Franzos, il rest dil cantun esser neutrals.

La part grischuna da questa vart dils quolms ei cheutras prest vegnida totalmeins en possess dils Franzos. Ils Franzos han perfin formau ina propria armada per il Grischun, „*l' Armée des Grisons*“, sut il commando de general *Macdonald*, igl intent della quala fava, de tener aviert ils pass, per poder termetter truppas en l' Italia. Quella armada fava per part era campada a *Vaz-sura*, *Lonsch*, *Tavau*, *Claustras*, *Cuera* e *Maienfeld*.

Il combatt el Grischun denter Franzos ed Austriacs fava puspei sil precint d'entscheiver, cura ch' il tractat de *Hohenlinden* ha puspei internau ils Franzos enteifer il confins digl armistizzi de *Parsdorf*.

Mo alla fin d' October ha *Macdonald* survegniu l' ordra de manar *l' armée des Grisons* en l' Italia.

Suenter haver detaschau in battagliaun a *Silvaplana* (10 de Nov.), per garantir il Gielgia e Maloja, ha *Macdonald* entschiet ils 27 de Nov. siu memorabel passadi tras la *Via mala* e sur il quolm *Spligia*.

En schnueivla nevada e molestai continuadameins da cufflas stermentusas, lavinas e marscheunas, ha *Macdonald* cun singulara energia menau sia armada ils *empres dis de December 1800 sur il Spligia* giu en l' Italia. En comparaziun culs strapazs de quest passadi ei il passadi de *Suwarow* sur il pass *Pigniu* verameins de numnar ina trappla.

Ina outra partida de truppas franzosas ha il December 1800 era catschau ils Austriacs ord l' *Engiadina* e la *Vall Müstair*.

General *Guillaume* (Guigliòm) incumbensaus cun questa operaziun, ha stuschau ils 22 de December ils Austriacs tochen *Pontall*, priu ils 23 *Zernez*, ils 25 *Ardez* e cun igl *1 de Schaner 1801 fava puspei igl centir cantun en possess de truppas franzosas*. Ils avdents della contrada fuvan duront quels combats neutrals.

De Sogn *Silvester 1800* ein zitgei *truppas helveticas* intradas el Grischun, per survigilar l' incorporaziun cun la *Helvetia*.

Ils 9 de Fevrer 1801 han las pussonzas fatg la pasch a *Lüneville* e cun quella han perinagada era las molestias della Svizzeria calau si. Truppas austriacas ein mai pli *dapi lu* turnadas en il Grischun, mobein franzosas anno 1802.

Quei onn han en consequenza dils disturbis politics, ruts ora en la Confederaziun denter la partida *unitaria* e *federalistica*, sin commond de Bonaparte 40,000 franzos sut gien. *Ney* occupau ils cantuns ed ein restai cheu, era el Grischun, tochen 1804.

Tgei disgrazia las continuadas invasiuns de truppas jastras, *franzosas*, *austriacas* e *russas*, seigi stada per nossa tiara, po mintgin s'imaginar. Tuts che fagievan pli u meins pagar contribuziuns. Aschia ha la claustra de Muster stoviu pagar suenter la capitulaziun de Tavanasa als Franzos 100,000 fr. e nonhavent tons daners, ha quella stoviu impegnar ad els sias custeivladats, denter auter era ina preziosa collecziun de *cristaglias* e petrefactas, che P. Placi a *Spescha* haveva collezionau. Ultra de quei custavan las armadas — ton las franzosas sco austriacas — armauls ed outra biestga de maz, greuns ed outras sorts de victualias, vistgadiras e resti de tuttas sorts, de maniera che biaras famiglias e quei buca las paupras ein da lezzas uras talmein vegnidas plegadas en deivets, ch'ellas han strusch pli pudiu serecuvrar. Dieus pertgiri nus de talas invasiuns hostilas!

8. Or da la politica interna grischuna durant la perioda dellas invasiuns 1799—1801. Sin las novas, che Massena hagi conquistau il pass *S. Gliedi* e s'avonzi encunter Cuera, fuva la *regenza* dils 3 *caus* e *congress* (cun sia aggiunta, il Cussegl d'ujarra grischun) ida furtinusamein da part, ed ils biars de ses commembers eran *fugi sil territori austriac*.

Suenter haver occupau il Grischun, ha ussa Massena gl'emprem tshentau en a Cuera ina *regenza provisorica* cun *Jac. Bavier*, silsuenter *J. U. Sprecher* sco president, il mercau ha survegniu ina *municipalitat* (suprastonza) de 7 commembers, semigliantamein han era las vischneuncas silla *tiara* survegniu *novas* suprastonzas u *municipalitats* de mintgamai 3 commembers: per mintga Ligia ha il capo-gieneral franzos numnau in *prefect*, che haveva mintgamai d'exequir las ordras della regenza enteifer sia ligia. La regenza stava tuttalfatg sut la *direcziun* e *curatela* de *Massena*. Ina de sias principals lavurs fuva sin ordras de Massena quella, de *instradar l'incorporaziun* dil Grischun cun la *Helvetia*.

Igl Avrel, suenter ch' il directori helvetic, da lezzas uras a *Luzern*, ha giu decretau la fusiun dil cantun *Raetia* cun la nova Helvezia, ei *Guyot* en compagnia de *commissaris helvetic* puspei compariu el *Grischun*, per exequir cun quels l' incorporaziun.

Guyot e ses gidonters han aunc igl Avrel fatg arrestar 60 *umens* della partida austriaca (denter quels era *Balletta*) e deportar quels sco prischuniers d' ujarra a *Salins* en *Frontscha*, nua ch' ei ein restai a ferm tochen 1801. *)

L' organisaziun helvetica de nies cantun ha denton per quella gada giu pintga muntada, vegnent ils Franzos puspei a miez *Matg scatschai*, sco sura descuret.

Ils Austriacs, l' altra gada en possess della tiara, han cuninagà dismiss las novas autoritats helveticas, e per far vendetga medemamein arrestau 90 dils principals *umens* della partida *patriotica* e fatg deportar quels ad *Innsbruck*, silsuenter a *Graz* en l' Austria, nua che tals ein medemamein restai a ferm tochen 1801. Ils pli vindicativs fuvan cheu mintgamai ils partisans franzos u austriacs *grischuns*, ils quals denunziavan lur adversaris politics ed inimitgs personals per la deportaziun.

Ils Austriacs han ussa era da lur vart tschentau en ina nova *regenza provisorica*, la schinumnada **regenza interimala**, che ha regiu naven dil *Matg* 1799, tochen il *Juli* 1800.

Suenter las victorias dils Franzos de 1800 en l' Italia ed en Giermania, ha gieneral *Lecourbe* occupau il pass de *S. Glicci* e *Cuera* ed il 16 de *Juli* puspei numnau ina nova **regenza helvetica**. La *regenza interimala* fuva fugida culs Austriacs a *Zernez*.

Lezza haveva num **la prefectura**. Alla testa stava *Gaudenz Planta* sco *capo-prefect* provisoric. Commembers della *prefectura* fuvan: *Jacob Bavier*, *Martin Bavier*, *Janet* de *Fideris*, *Meinrad Buol* de *Parpan*, *Schreiber* de *Tuseun*, *Christian Caprez* de *Trun* *Mathias Ant. Caderas*.

Questa nova *regenza* ha immediat schligiau si la veglia *constituziun* e partiu en las 3 *Ligias* en 11 *districts* (per part ils medems, che nus havein da present). Alla testa de mintga *district* stava in *prefect* subaltern, p. e. el *district* dellas *Fanteunas dil Rein* (*Rein* anteriur) culla residenza a *Trun* — *Benedetg Caprez* de *Trun* — ed el *district dil Glogn* *M. Ant. Caderas* de *Ruschein*.

*) La libra maniera sco *Balletta* ha giu s'externau a *Reichenau* avon *Guyot* anno 1798, vengu ad esser stau la principala *raschun* de sia *deportaziun* (mira sub anno 1798).

Mintga district haveva ina dertgira e mintga vischneunca pli gronda sia municipalitat.

Essent denton il pievel pauc contents cun questa organisaziun e seformont novas partidas: ina partida *conservativa*, che pretendeva la veglia constituziun, in' *autra*, che voleva la fusiun cun la Helvetia e perfin ina *tiarza*, che giavischava l' *incorporaziun* culla *Cisalпина*, sche ha Napoleon, per finir quellas dispetas, definitivamein decretau ils 24 de Juni 1801 la *fusiun* de nies *cantun* cun la *Helvezia*.

Sin quei ha il *directori* helvetic, lu a *Bern*, numnau *Gaudenz Planta* per sulet *prefect guvernativ* dil cantun *Raezia*, la prefectura de 7 commembers ei vegnida cassada ed en siu stagl ha *Planta* survegniu per agid en l' *administraziun* ina *commissiun administrativa* de pli biars commembers.

Ils 15 de Juli 1801 ei dalla part dil *directori* a Bern com-
pariu el *Grischun* il *commissari* helvetic *Andermatt*, che ha regulau en il niev guvern. En gieneral eis ei denton restau tier l' *organisaziun* de 1800, ed era ils *prefects* subalterns, schegie ussa mo commembers della *commissiun* *administrativa* centrala a Cuera, han denter il pievel manteniù il titel de *prefects*. In tal fuva, p. e. il *Lumbriser*, che *Balletta* numna *prefect*, schegie ch' el era mo commember della *commissiun* *administrativa*.

Dapi 1801 ils 24 de Juni, respective ils 15 de Juli ei pia il *Grischun* definitivamein in *cantun della Svizzera*.

La gronda part dils *Svizzers* havevan duront 1798—1801 pli a pli sefamiliarisau cul pertratg, che las relaziuns, sco ellas existevan avon la revoluziun, selaschien buca pli restabilir e che la veglia republica stopi vegnir reorganisada sin fundament dils novs principis. Mo enteifer quests adherents dina nova *Svizzera* fuvan denton naschidas *novas* partidas, particularmein ina partida *unitaria* absolutamein **centralista**, la quala voleva en sostanza mantener la *Helvetica* de 1798, la republica *ina ed invisibla*, — e la partida **federalista**, che voleva render als cantuns ina part de lur anteriura suverenetat. Questas duas novas partidas combattevan l' ina cun l' *autra* cun gronda vehemenza, ed ils vegls aristocrats sealliavan tscheu e leu culs *federalists*.

Tochen 1802 fuva denton la *Svizzera* stada occupada da truppas franzosas, quest onn ha Napoleon reclamau l' *armada* franzosa or da la *Svizzera*, e strusch ei quella stada naven, sche han ils *federalists* en uniu culs aristocrats cargau las armas, midau giu la constitu-

ziun en senn federalistic e termess lur truppas encunter *Bern*, nua che la regenza helvetica unitaria haveva da lezzas uras sia residenza.

L'armada victoriosa dils federalists ha catschau questa naven da *Bern* a *Lausanne* ed èra sil precint, de supprimer totalmein la contrapartida.

Il Grischun teneva medemamein culla partida federalista. Particularmein en Surselva havevan giu liug differentas radunonzas e corrispondenzas cun ils federalists dils cantuns pigns, denter auter cul capo dils federalists, *mistral Alois Reding de Schwiz*. Gl'èra tier nus danovamein pinau tier ina revolta encunter la regenza en uffeci. Cheu ha Napoleon puspei intervegniu.

Stont la victoriosa armada dils federalists avon *Lausanne*, compara da sias varts il gieneral *Rapp* e commonda pasch e ruaus. Ils federalists han obediu. Sinquei hai Napoleon puspei fatg occupar la Svizzera ed èra il Grischun cun 46,000 umens sut il commando de gieneral *Ney*.

Essent il ruaus public sin quella maniera restabilius ed igl uorden *helvetic* puspei provisoricamein passaus en vigur, ha Bonaparte alla fin de 1802 radunau a Paris *deputai* dad omisdnas partidas tier la schinumnada *Consulta helvetica*, per far elaborar ina *nova* costituziun. Il principal representant dil Grischun ei J. U. *Sprecher* staus.

Cun quella ha Napoleon organisau danovamein la Svizzera ed ils 19 de Fevrier 1803 surdau alla consulta igl **act de mediaziun**, la nova costituziun per nossa patria, ch'ei stada en vigur tochen il December 1813.

La Svizzera ei en conseguenza de quest act coustituzional puspei daventada in stadi *federativ*, perinagà de 19 cantuns. Denter quels 19 fuva èra il cantun Grischun.

Havent l'incorporaziun de 1801 giu mo in character provisoric, sche vegn per regla la *fusiun* dil Grischun cun la *Svizzera datada pér naven da 1803*.

La nova costituziun ha per part puspei restabliu la suverenetat dils cantuns. La legislatura federala ei puspei stada surdada alla *Dieta* dils cantuns, che seradunava alternativamein onn per onn en in dils 6 capo-mercaus della Svizzera (*Friburg, Bern, Solothurn, Basel, Turitg, Luzern*).

Il cau dil mercau, nua che la Dieta federala alternativamein onn per onn seradunava, portava il titel de **Mistral** della **Svizzera**

e haveva per quei onn l'administraziun centrala dell' *entira* Svizzerza cun competenzas quasi aschi extendidas, sco presentamein ils presidents dell' uniuin americana ni della Frontscha. Mintga cantun haveva 1 deputau, mo ils cantuns cun varga 100,000 habitonts havevan 2 vuschs ella dieta, tshells mo 1. Era il Grischun haveva siu deputau cun 2 vuschs. Tut il rest fuvava surschau als cantuns.

Questa nova constituziun ha en siu act, pertenenent nies cantun, restabiliu ils vegls *cummins* e lur *isonzas* e dismiss ils districts, prefects e municipals. Ils districts ein pèr 1854 puspei vegni menai en.

La veglia *dieta* de 63 deputai dils *cummins* ha survegniu il num de **Cussegl Grond** e la veglia regenza dils caus della 3 ligias il num de **Cussegl Pign.** Las veglias titulaturas de quels: *Campresident*, *Landrechtler* e *Cau-mistral* han semantenu tochen 1854.

Per auter ei en substanzia il bia restau tier il vegl e veder.

La nova constituziun de Bonaparte ha completamein contentau il pievel grischun ed ha en substanzia, malgrad in ortg disturbi de 1814, podiu semantener senza protestas ed incaps, tochen che la constituziun federala de 1848 ha nus sforzau, de metter quella en concordanza cullas novas relaziuns, quei ch'ei lu daventau, senza relevonta opposiziun 1854, allura puspei 1880 e 1892.

II. Remarcas ed aggiuntas.

a) Aggiuntas de natira politica.

1. Ina brev romontscha originala de colonel de Caprez pertenenent il survetsch militar en Piemont 1793. (Ord las scartiras Landrechtler P. A. de Latour.)

Adressa: *A Monsieur, Monsieur Lieutenant Collonelle de Latour a Breil.**)

Monsieur et très honoré Beau-frère!

Enten risposta della Lur Estimativissima et entras Mr. Pallavini a mi consignada breff, deigi jau ad Els risponder, qualmeing jau

*) Mira stemma dils de Latour!

bucca hagi muncantau de a quels SS., *ton* a Mr. *Castelberg*, sco era a Mr. *Vielj* et Mr. de *Mont* insinuar lur resoluziun prida, tuccontier il survetsch de Pyemont etc., poss aber Els sigirar, che Sr. de *Castelberg* havess faig tut il siu pusseivel, per a Lur Sgr. Fegl aggre dir la platza ded Els dumendada, sche bucca quella schon fuss stada e zvar dil εμπrem Battigliun empermissa, sco pli vegl Officier a Mr. Lieutenant *Gion de Mont* et enten il secund a Sigr. *Landammann Jelli de Castelberg*. Denton aber han quels SS. resalvau ina platza de Capitain Lieutenant per Lur Sr. figl, la quala zvar de feig biars e cun grondas recomandaziuns vignieva encuretga. Lur Sr. feigl dei bucca stuer esser suenter quels, ch' en meins de Survetsch ch' el — et jau quitassel, chel figiess nueta mal, de prender quella partida.

Mr. *Blumenthal* scriva à Mr. *Castelberg* — che siu feigl *Antoni* pudess era seresolver, de vignir sut siu Regiment.

Denton aber rogi el, de scriver, tgi fussi en quei Battigliun *aunca* el, pertgei chè siu feigl bucca vegnies à passar suenter quels, che fussen stai suenter el de survetsch — et aschia vetzen Els, che Mr. *Blumenthal*, aschinavon chel bucca vul derscher si cumpagnia, era vegnies a secuntentar cun ina platza de Capit. Lieutenant. Jau quentel de vignir a Breil ils 23 nè 24 de quest, nua che nus lau pudein plidar pli alla liunga sur *de* quei object. Denton aber rogel jau, de metter giu mes dueivels Respects sco era quels de meia Dunna a lur Sgra. è à tutta la Nobla famiglia, cun els sigierar lau speras de meia dueivla survitut, cun la quala jau hai la honor d'esser.

Monsieur et très honoré Beau-frère!

Tron, ils 14 August 1793.

Votre très humble et très obeissant serviteur

Oberst de Capretz.

2. In Plaid encunter la Helvetica, particularmein encunter la secularisaziun dellas claustras. *Quest concept ei vegnius anflaus denter las scartiras de Signur Landrechtler Pieder Antoni de Latour, in adversari della Helvetica, ei probabel staus componius e forza era tenius da quel anno 1798 dil temps dellas empremas improvas, de organisar nies cantun alla moda helvetica (Avrel u*

Matg de 1798), *quort avon ch' ils Franzos vegnièn scatschai tras ils Austriacs.*

P. P.

La mira d' ils la *Harpe*, dils *Pfenningers*, dils *Billetes* a sco era d' ils auters murt giuventetgna vugadai de bucca vugadai *apostels* della Revoluziun, hagian tgei num ch' els veglien, che setegnen si sper il *lac da Genf* a *Turigt*, ei pia contenschida.

Il vistgiu politic della *Regenza* Svizera, che ha nus, schegie el veva in tagl alla moda veglia a consisteva en differentas colurs, aschi bein pertgirau de suffels e da malas auras — a che ha scaldau nus aschi carinamein lu, cu nos vischins ulscheven; quei vegl vestgiu de parada ha survegniu in nief *tagl* suenter la moda franzosa. Ils nufs, ch' eren de massiv argien a quei ch' èra eung bien a ferm vit la materia, ei freili — sco pagaglia restau anavos enten meun dil Snider franzos a sia funeglia.

Sco per recumpenza ha el tigliau ord il pign rest in tschop sco ils Cisalpiners et ils auters pievels, deliberai generusamein da lur veglia costituziun a da lur *daners*, porten. Ei pudess aber ad enqualtgin guessamein parer gref, ch' in astga bucca trer ora quest *stretg tschop* sut gronda peina, aschi ditg sco il Snider viva, schegie ch' in cun quel stuess vegnir *crutschs* u *pirir*. Sur da quei ha il spess numnau Snider *traso* il *meun ellas teschas* da quei tschop, *scida* quel, cu ch' ei plai, — a quei ch' ei eung il pir — fiera el tgiu a quel, che vul dà giu par sia *linqua detta*, il *fier* u *bratsch* a *forar ruosnas*.

Mo il tschop ha silmeins uss il tagl alla moda. Quels Srs., ch' an schau vegnir il Snider da Paris, plaiden dalla perfetgiadat da sia lavur, tut surpri, a tgi, che vul ad els bucca erer, quel vegn persequitau cun fiug a spada, con bistuns a proclamaziuns, entochen ch' el ei bucc era de lur meini, nummadamein che *Rapinat* seigi in amitg della humanitad, *Ochs* in ver Patriot, mintgia bürger da *Stäfen*, *Küssnacht* sco in benefactor da sia patria; con in plaid, che duos gadas dus seigien *gisiat* a ch' il beinstar e la contentientscha dil pievel seigien naginas emprovas per la buontad d' ina costituziun.

Tuts cantuns, conventschì entras las rischuns della Bayonette, han mess giu quella *confessiun*. Vies triumph ei pia *perfetgs*, vus Richters della libertad a aequalitad, che meis en èrr; mo nagin

bettler, che dorma ruaseivlamein sin dir strom, vegness a barattar cun vus siu ruaus enconter quest triumph, ca mai untgiescha da voss letgs.

Ils sperts da quels, ch' en vegni entuorn ella Battaglia per lur *Religion*, per la veglia *libertad*, comprada con seun dils Babs e cun quel sigelada, — *serepresentan* starmentusamein da mesa notg amiez la sien a tgisen vus sco morders de frars. Da vus, che baul per vies gudogn, baul per ina faulsa honor, baul per ina furiosa vendetgia veis clamau sur vossa Patria ina pussenta, *enguorda* Naziun, da vus garegia anavos il sblundergiau siu fatg, la con flors surmanada sia honor, la tiarra sees beins. Da vus garegia il bab anavos il siu sturniu fegl, da vus garegia ilg affon anavos il siu bab e la donna siu mariu. O! in solet daguot de seun da quels grons e sventirai habitaturs dils cuolms, la tafradat ed ideas svizeras dils quals vus aschi bugien lessas sbassar tier effects de superstiziuns a politica stuornadat, in tal solet daguot seun valla melli gadas pli bia ent' ils ègls della bucca preocupada humanitat, che quei che vus entras vus veis entochen en cheu fatg bien.

Els han fatg *ovras*, èra cu els han stuviu succumber ella sventirada bataglia da fermezia, cun il *fatg*; vus secontenteis de dar plaid de *forza*, et aschia survargen els vus, sco il *fatg* survarga il *detg*. Mo pardagei continuadamein della ventira della Revoluziun. Quella, scheis vus, ch' in possi pér vèr ent' il dieschavel, ent' il ventgavel, ent' il trentavel on.

Mo numnasses vus bucca sez quel stuorns, che mass 30 ons nius a less saviventar cun scorzas de pumers a rigischs, per ent' il 31 on sevistgir cun in vistgiu da cordas d' aur a per puder migliar lu pustetias emplanidas con selvaschinas? Ei vegn a passar pli ch' in miez tschentaner, avon ch' il Svizzerland arrivi tier ina part da sia beinstonza, ch' ella gudeva avon la Revoluziun — sut las regenzas veglias, ch' in numna uss tyrannias, pertgei ch' ellas defenden lur dignitat a *superiuritat* a levan bucca seruschnà sut la pantoffla dils Franzos a dils revoltairs, sut quellas da mez tgiaus. Sut schi discreditadas regenzas floveva pertutanavon il henletg a mistregn, tgi che leva luvrar survegneva peun, tgi che lev' esser huslis, sesenflava bein èra leu, neua ch' in stueva viver suenter certas leschas.

Per ils basignus, per ils orfens et vieuas et sventirai sesarvevan ils buntadeivels meuns da misericordeivla privatta glicut e las Cassas dils publics stifts, ils scazis della tiarra eran emplan;

ils tributs eran aschi moderai, ch' els meritaven strusch il num da cuminas grevezias.

La rihezia natirala semussava partutanavon en las publicas ordinaziuns. Jastras pussonzas tractaven cun stema in pievel, che entras sia constituziun meritava honor, entras sia perinadat, sia forsa *cumina entrada* era pussens ner vegniva silmeins tanius per pussens.

Tgi che encureva Capitals, negoziava el Svizzerland, tgi che leva mirar in pacific ventireivel pievel, mava leu. Tala era la situaziun della Helvetia sut las veglias, sco vus numneis, despoticas Regenzas.

Lein ussa *volver la harta* a cunsiderar la Helvetica sut sia nova, *schubra* (reine) Democràtia (q. e. democratica) representativa constituziun.

Henletg a mistregn *sencaglien*,*) las fabricas statten eri, ils luvrers cun lur familias endiran fom, las cuminas Casas een la pli part declaradas *sco* nationala possessiun dils Franzos — a il mantenimen dils apostels de spada da quella naziun laguota quei, ch' era d' envonz en garnezi e vin els publics magazins; giu della facultat della empau pli reha glient cumina, dils commembers dellas stadas regenzas *spenden* el medem tems la Frontscha a ils legislativs cusigliers dil nief Helvetic Jerusalem.

La gronda Naziun, che meina cun prevenienta buontat sees vischins entras paupradat ent' il Parvis della libertat, metta si per complaudidas sontgias obligaziuns de clomada a per activa fideivla carezia della Patria ina contribuziun da milliuns — a meda leu, neua ch' ella ha bucca semnau; samigliantamein sco ha fatg ils Ritters dil temps, che seduvraven il dretg da pugns. Peer suenter vegnien ils aschia nomnai *persequitai patriots* a garegian ord ils beins da quellas medemas Regenzas eung indemnizaziun per castitgs, che las leshas havevan ad els dictau — a lur falamens maritau, per ils quals finalmein ei stau seun da Svizzers sco vals (vals el seun de uals, dutgs).

El cantun Türitg, il qual ha eung bucca stuviu star ora il bia, ha il dretg della giustia enconter quels, che veven deivets, stuviu vignir suspendius murt la cumina miseria: et essent suenter il usitau cuors della Revoluziun ils sehliats debiturs cuminamein ils pli fervents promoturs da internas Revoluziuns e cun ina gada

*) Sco p. e. truffels e greun, che selavagan.

— suenter la nova isonza da plidar — ils pli activs patriots, sch' eis ei zun tutavia natural, che mintgin, che ugegia de domondar anavos il siu da siu debitor, stopi esser discreditans, hudligiaus a persequitaus sco in inimitg dil nief uorden, sco in contrarevolutionair, sco in schelm della tiarra.

Sez ils stifts, destinai per la basigniusa paupra glient, een bucca pri ora, da bucc esser disfatgs. Il meun della gronda Naziun, ch' ei schi rehs en empermischuns a maligiai plaids a flurs oratoricas — et aschi paupers, de complenir las empermischuns, ha chitschau meun als nomnai stifts, — e la nova Regenza, che *tartogna* ella nova politica sco ils giuvens scolars cun la tenta — e mo fa giu — enstagl bagigiar si, vegn bein er a stuer encurir sin la medema via agit per ils deivets cuschanai ella finanza — cassa cumina. La perinadat ei svanida sco il credit national e la sontgadat da quei, ch' ei agien, la vicendeivla confidanza seza ei untgida dil pievel.

In vesa partut enstagl aviartas fatschas mo mascras; zupai spiuns, salerai della svacha regenza, schlehegien entuorn a teidlen vit l' escha a vit ils cors, sch' enzatgi ugegi dad esser d' in outra politica cardientscha, ch' ils *5 relgs Swizzers* en Aarau a lur Parlements. In ha urbarisau *) ils maligiai a tigliai ora uors a liuns ord ils uoppens a schilds, aber en lurs staigl sesen ussa uors a liuns, tigers a gats de mar, denter en èra *nuorsas* ent' ils legislativs cusegls a casas de Dertgira a scarpes a sblundregien il miert tgierp della veglia Helvetia, denton che quels vegnen suttani della nova lescha, — enstagl che mo enzaconts — bia pli prigulus, pli loschs a pli grefs. In conta il marsch dils marseilliers a canzuns da libertad e dat leu tier il tact cun las cadeinas, las qualas la Frontscha a mess entuorn dies alla nova republica. Il dretg feudal ei dismiss a per recumpenza da quei essen nus sclafs della Frontscha — a ach, en vella vein nus schon stoviu pagar il marteri. Ord in staad, de sesez subsistents, ei Helvetia midada en ina paupra tiarra filiala sutamessa alla veglia de siu pussent vischin, ils comissaris dil qual fan esser clar a stgir, dar tempiasta a uradis e giogen cun nos representants, sco il gat cun la paupra miur. Quort, Helvetia ei ina *nulla*, a tgi che vul considerar in sventirau, malcontents, squitschau sut, miserabel pievel, peregrineschi en quella ina gada aschi florida tiara a pronunzieschi ora la schmaledicziun de sprezamen sur quei *pugn plein* gliaut, che han caschunau a lur patria tut quella sventira entras lur spert de revolta a narradats.

*) Ausgerottet.

Quests en mo faulzas, particularas colurs tier il maletg della presenta situaziun dil Svizzerland — a dei quella situaziun buc eung vegnir pli tresta, pli stermentusa?

Jau temel — a tut quei, ch' jau vesel et audel, giustifichescha questa tema. Ils Franzos, quels politichers enganaders, han schon fretg giu la masera, a lur departements sez, lur proclamaziuns comprovèn, ch' els considereschen gl' entir Svizzerland sco in' acquistada tiarra, la quala sto metter giu il *vut* d'obedienscha e paupradat avon igl altar della libertat.

Els tilan naven ils scazis dellas cassas della tiarra, ils vaffens daven dils arsenals, ils avanzaments de garnezi, sabiamein conservai per temps de basens, vegnen transportai ord ils magazins. Els fan sin las contraremonstraziuns spott.

Lur schuldada consumescha il maguol della tiarra a porten la *moria* als buns deportamens et alla sanadat. Per impedì, sco els din, ina contrarevoluziun, eloman els eung ina pli gronda truppa en nossa tiarra et fan il particular bürger entras requisiziuns, quartiers, consumption della nuritura — paupers, sco els han fatg paupra la tiarra.

Ils cusigliers legislativs a il *directori* vegnen dad els bucca mo tractai sco scolars, sonder sco prischuniers, tgi che pertratgia sco patriot per la patria, vegn pleun siu barsaus vit la burnida della zupada persecutaziun, a tgi, che plaida cun libertat, ei en prigel, da vignir tratgs avon il truamen d' ujarra sco in inimitg u pensionair, da pi da leu vegnir sacrificaus enten honnur della libertat *de plidar* a *squitschar*. Quort, in ha nus mo per quei elevau tier l' altezia della revoluziun, per poder precipitar nus ton pli a bass, a sin la fin lain ei a nus strusch eung ils ègls per bargir sur nossa miseria. Adumbatten vegnin nus lu a sospirar per la ventira, de poder ira sut in buntadeivel scepter diu monarch, per enflar, suenter tontas malas auras, schiarm per nossas persunnas, nos beins, per nies flis a nossa husliadat.

Nossa patria vegn esser condemnada, da daventar ina Provinzia franzosa — oder, quei ch' ei il semiglion, ina perpetna sclava d' ina mumma Republica, che vul esser gubernativa a zunggia nus de elomà: „*Ei, viva la gronda natiun, ella ha fatg nus libers a ventireivels!*“ Et a tgi vein nus quei tut d' engraziar? Sur quei ha igl entir Svizzerland ina vusch; mo quella astgia freili bucca grir ded aul, pertgei dapli che nus essen libers, han nos *daners survegniù alas e la verdat in bucarì*. Ei sei detg avunda cun quei sur nossa

Revoluziun en gieneral, — gl' ei forza schon memia, schegie miliuns gadas pli savess vignir detg, senza exhaurir il obiect.

Ussa eung dus plaid sur las ordinaziuns e las miras della legislativa redunonza en risguart dils stifts a claustras.

Denton ch' ei pardegaven la legrevla nova della Revoluziun sils tetgs, per conventscher il pievel, ch' in stopi metter la casa en flomma, per far giu enqual teila falien vit las fanestras, lu levava si la naturala Damonda, tgi vigniess a pagar ils quosts? Pertgei ton capeva mintgin, ch' enconoscheva ils Ritters a lur survients della libertat a lur qualitats, ch' els vigniessen buc a pagar cun dil lur ils cuosts de disfà la veglia constituziun.

Las claustras ston pagar era la cumina vusch en tuts quels logs, neua che sessanflaven stifts a claustras. Per honor dil plaid daus, *de bucca tucrar* il agien,*) han ils manaders dils comités scret ora requisiziuns en daners, vin et autras caussas, ch' auden tier la nuritura dil tgierp a tier ils basens, els sefigieven buns a figieven schon projects, de parter ils beins dellas claustras oder schaven far quels projects lur duneuns, denton ch' els seseven sut lur pantofflas, il qual cass ei frequents denter nos gubernatur da sez. Sin quella maniera ei ina gronda part della reala facultat dellas claustras schon al' entschatta della Revoluziun decapitada. Cun il medem spert ha la redunonza legislativa operau, sco che la rappresentativa maniera da regier ei stada introduida. Era quella ha bucca salvau sontgiamein, sche gie ella veva schau ir ora biallas proclamaziuns davart la sigirezia dellas persunas e dil lur, il dau plaid a risguard della aigna facultat, silmeins quei dellas claustras.

Ei glei vegniu mess si sequesters, fatg inventaris, denton ch' ils Franzos, animai dil medem spert, sblundergiaven entras inquisiziuns *tschalers* e *tgaminadas* et entras contribuziuns las cassas. Gl' emprem pass, il qual in encureva de maligiar giu sin enqual maniera entras far entelir ils grons basens dellas circumstantias e lur bunas miras, ei lu schon fatgs — a il secund, tgeinin vegn el ad esser?

De totalmein dismetter las claustras, sco ei va la cumina vusch. Jau vi cau bucca setenersi cun declarar la moda, sin la quala vus tschapitschasess sut ils peis entras dischmetter las claustras il agien a sontgias savens renovadas conventiuns.

Mintgin da vus, che figeis a disfigeis leschas, vegn da sesez, sch' el ha il tgiav el dretg liug e ha bucca mo tavla dilg Einmal-

*) La proprietat.

eins enstagl cor, esser convintschius, ch' il *agien* din comember della tiarra, ch' el ha en cassa, possi aschi pauc vegnir disfatg sco il *agien* din comember della tiarra, che ha en ina cassaca de color,*) a che mo il dretg dil pli ferm, la malgiustia dil qual vus er sentis, daven dil temps, ch' el vegn enconter vus dovraus della gronda Natiun, possi esser la soleta Rischun d' ina tala ordinaziun en Ri-guard dellas claustras.

Pertgei ella tiarra della aequalitat astgia gie bucca regier la differentadat denter il *agien* et *agien*, denter comember et comember. Mo il dismetter las claustras vegniess buca mo ad esser ina groppa errur enconter l'emprema fundamentala lescha da mintgia societad civila, enconter la sigirezia dil *agien*, sonder er in tuttavia gron puccau enconter la politica.

Vus enconischeis ner silmeins dueis enconuscher il pievel. Bia melli d' els vegnieven entras las claustras fitschentai a nutri, bia melli paupers entras quellas susteni.

A tut quels vegn ei priu naven entras ina tala dischmessa lur trafic a lur agit, et enten mintgin da quels, ch' en senza peun, figieis vus a vossa costituziun, ch' ei senza quei valti fleivla sin combas, in inimitg.

Mintgia comember della tiarra *catolic* vegn gieneralmein en quella ordinaziun enflar hass da cardientscha, in *attac* ella Religiun dils antecessurs — a vesan ins lu, cu la furia fanatica sededesta, — quella ei pli de tumer, che quei che vus manigieis — *ca* era la Helvetia po haver siu vandel.

Denton che vus da quella vart lavanteis enconter vus ina gronda a forza la pli ferma partida da vies pievel — a semusseis avon ils ègls dell' Europa sin pli che mo in meun cun dubiusa glisch a forza provocheis sez in jester staad, cun il qual plirs da quels stifts statten en stretgia unium, tier madiras masiras, vegnis vus strusch a trer ord la vendita dellas claustras a lur beins la 50avla part dil entress, che vus spitgeis, a dil qual vus haveis aschi gron basens, suenter che vos scazis ein ira tier la Natiun.

Tgi dei comprar quels schnueivels *migliacs* crappa, forza fabricants? Las fabricas schaien per tiarra vi, ils interpretenders de quellas vegnen teni en sco aristocrats a forza gleiti s-chitschai ord la tiarra sco bettlers *per* ils antinomnai persecutai patriots a lur favorits — a quei enten honor della libertat a aequalitat, sco ei glei vegniu

*) Allusium sin las *uniformas* dil directori e dil corpus legislativ helvetic.

projectau bucca avon liung temps din comember dil gron cusegl, che vul esser *beitg* (Sturmbock) della humanitat a generalmein fà il pei suenter il calzer.

Rehas persunas privatas deien comprar? Mo esser rehs et esser in aristocrat eis ei, suenter vossa moda da plidar, bucc *ina caussa*? A tgei aristocrat a tgi pussent rech um vegn a cumprà en vossa tiarra, nua che schon ussa aulzen la vusch ils pigus *Robespierres* a *Marats*, nua ch' in forsa gleiti, per amur che tuttas fonteunas d' agit en schetgias si, vegn a stuer *elevat* sco avon temps en Frontscha la *Guillotina* tier la *seca* della nova Republica, — oder dei la tiarra trer a seseza quels bagetgs e aplicar tier ils publics servetschs? Ah . . la tiarra ei gie bucca stada en stand, de pagar la *schulda* din peer tschien umens, per far il vacht sin las persunas dils dus cusegls a dil directori — co duess ella esser el stand, de mantener ina quantitat bials e custeivels bagetgs?

Freili duess in agurà, da creschentar las casas dils paupers a della narradira, dapi ca la Revoluziun ha schi zun creschentaun il diember dils bettlers a della narradira — a tier tals migieivels stifts pudessen ina part bagetgs dellas claustras finalmein vegnir applicai. Mo savent ils bettlers bucca *tschintschar* cun la crappa talvisa, che quella daventi peun — e la narradira survegnen tonaton pli maneivel peun ch' ils sabis, — sche fuss era quella aplicaziun dina vart adumbatten a dell' altra *superflua*.

Et ils beins dellas claustras? — Tgi vègn a puder comprar quels ner voler comprar?

Las fonteunas d' il gudogn een schetgias, il credit en tiarras jastras ei svanius — a tgi che posseda daners ella tiarra, vegn quel — sut schi schliatta sigirezia dil capital — a ent' in temps dina confusa parziala giusta buc empristar ora, eung bia meins voler comprar engolai beins din temps dina constituziun, che po mintgia moment vegnir messa sut *beun*, e la quala *carteivlamein vegn era a vignir messa sut beun*, bia meins vegn ins a comprar engolai beins, ils quals pon vegnir garigiai anavos tier mintgia midada dellas caussas dils vers, non negabels possesurs, ils dretgs dils quals pon mai vegnir *perscretti*.

Tgi che aber nuottatonmeins vul comprar per daner blut, quel vegn vus squitschar sut, sco il ranver fa cun in *valapauc*, ch' ei datier de far banquerut.

In dei pia vender a schar pagar en *differeints terminis*, scheis vus. Bien, la Frontscha ha fatg quei a sessanfla fetg mal leu tier.

Gliaut scarschentida, predicaturs della Revoluziun, gliaut *senza fei a verdat* vus porschen schon grondas summas per suenter. *Robalusas* (räuberisch) intrigas vegnien partertgiadas ora, per a quest ner lauters favorits d'enqual *casa* d'in cantun — oder ad'in comember el *Divan d'Aarau* metter entameun il possess dina tala posessiun. Ils persecutai patriots vegnien era stender ora lur meuns cun desideri suenter ina tala *buccada*, e las pli posessiuns vegnien *spatitschadas*, senza ch' il staad hagi il gudogn lundergin. Et entras conta detta, della quala mintgin vul enzatgei, sto gl'aur bucc ira, entochen ch' el *croda bucc ella cistiarna*.

Leis vus schar vi quels beins? Era ord da quella maniera de secontaner vegnis vus a haver ina zun magra racolta, paga strusch la breigia, da vegnir mess avon ils ègls dil mund present a dil posteriur sco tals, che catschan meun a quei, ch'ei dils auters a rumpen ils pli *solems* contracts.

Vus scheis aber, ch' in stoppi rumper ils *ovs*, sch' in vegli far en *veschlas* cun els. Gl'ei ver, mo tgi che vul migliar ovs, sto bucca *mazzar las gaglinas*, *sonder dar da migliar*.

Schei subsister las claustras, ellas posseden gl' *inschin* a ils mettels, de entras cultivar engrondir la rendita de lur beins — a de creschentar entras spargn lur fundaziun. Matei si ad ellas sco ad auters burgeis *tributs!*

3. Davart raubas enguladas ner piarsas, ca la ven. Claustra de Muster ha reclamau gl'on 1800.

Replicatiun per la Lud. Vischneunca de Schlans et Breil.)*

Sinaquei che nagin sappi allegar cul temps l'ignoranza ne sestgisar cun la buna fei e faulta consciencia, sche vegn ei fatg de saver ad in e scadin, che vess enten maun ne sut sia pussonza rauba ne Effects, segi s. h. tiers, maglia, palamenta, scartiras, ne da tgei sort chei segi, che vess udiu tier alla ven. Casa de Diu e fuss vegniu navend entras *dustar*, *enflar* ner cumprar ne sut tgei auter titel u pretext, sche reclomen et garegien ils Religius della ven. Casa

*) Questa replicaziun sereferescha sil berschament della Claustra tras ils Franzos anno 1799, ei vegnida anflada denter las scartiras de Landrechter P. Antoni de Latour ed apparteneva probabel agl *archiv* de vischneunca. Semi-gliontas replicaziuns existan era per las autras vischneucas dil contuorn.

de Diu, che tala rauba ner Effects degien immediatamein vignir turnau anavos ad Els sco veers Patrums dil faitg — e declareschen ina tala *Rivatiun**) per illegala et encunter lur Veglia per uss e per adina, seofferend schiliog tier ina raschuneivla renconoschienscha a tuts quels, ils quals havessen spendiu dil Lur, per spindrar tala rauba ne havessen giu bregia ner cuosts per dustar quella.

En cass aber, che enqualtgin less esser renitents, de bucca voler turnentar la rauba a sees veers Patrums, sche protestan ils Religius enten la megliera fuorma encunter ina tala usurpatium, declarond quella per in veer *ladarnitsch*, e seresalven uss e per adina, d'encurir quella entras la via d'ilg dreitg e Giustia cun avisar in e scadin, ch' in vegni ad esser sforzaus, de prender siu recuors tier ils Gienerals de sia Majestat il *Kaiser*, per domondar prompta esecutiun.

Lau speras vegnien buns e bein intentionai vischins, che han per cor la Gloria ed honor de Diu, et il sustegn della S. Religium rogai e suplicai, de porscher prompt *bratsch et agit*, per la restauratiun della baselgia della Claustra et auters bageigs necessaris, tonpli che quella Baselgia ei la flur de nossa entira tiarra et oravon d' il Lud. cumin della Cadj, il qual Diaus vegli conservar e mantaner per adina.

P. Anselm **Huonder**,

per commissiun et enten Num dil Capitel
della Casa de Diu (Cadi).

4. Il Tierm de S. Gieri ed organisaziun politica dil Cummin della Cadi e de Uors la Foppa secund las notizias din Calender romontsch de 1771. (*Original en la biblioteca cantonale.*)

I.

Suenter quei, che la Ligia era faitgia ei sei aung stau de schentar si ina certa Regla e fuorma dil Regiment, il qual ei daventau tras far il *Bunds-Brief* u *Bunds-Articul*. Kraft de quel veng legiu org in della Ligia, che veng numnaus *Land-Richter*. Quella Electiun veng de quest temps fatgia sin questa moda: Entuorn la Fiasta de S. Gieri vegnien ils Mess dell' entira ligia trenta

*) Erwerbung.

dus d' els (quintont era tier igl Avat de Muster, il Segner de Razin, e il Cau de Saccs) ensemen giu Trun, cun il *Landrichter* de glez onn. In onn ha il Avat de Muster il Privilegi de nominar treis dil Cumin de Muster; in auter onn il Segner de Razin treis ord ils Cumins de Razin, Vuorz, e Sursaissa treis, il tierz onn aber termetten ils Cumins Lugnetia, Gruob ù Foppa, à Flem cun cert uorden (ton che Flem hagi las ciung parts, tshels dus Cumins adual) in Cau, che fa la Denomina. Ord da quels treis Dominis (nomnadameing Mustèr, ù Razin cun Vuorz e Sursaissa, ù aber Lugnezia Foppa e Flem) veng legiu ora il *Landrichter*. Suentèr che la denominatiun ei fatgia prend il *Landrichter* dil onn passau si las vuschs dils Mess, tgi che ha biaras vuschs ei *Landrichter*. Sche in dils Mess ei ella denomina, po el bucca dar sia vusch. Sche las vuschs een spartidas adual, ha il *Landrichter* che ventscha glez onn siu Uffici, il privilegi de dar la decisiva. Da quels medems Mess veng era legiu ora ù confirmau il *Bundsschreiber*, e *Bundswibel*. Simigliantameing veng cau portau avont ils Apellazs, ed autras controversias. Aung ei de saver, che cau a Trun suenter las facientas de Cuminas tiarra ha il corpo Catholico (quei ei quels de Messa) sco era il corpo reformato, ù quels de Priedi, de persei ina Sessiun.

Cumins dell' entira Ligia een veingtia dus, Oitg de quels vegnien numnai Cumins grons (*Hoch-Gericht*) quater sur Selva, e quater sut Selva. Il Uorden della praecedenza dils Cumins veng observau aschia: Muster, Lungnezia, Foppa, Flem, Vuorz, Razin, Sursaissa Tudescha; Laax, Vall-Rhein, Trin, Tusaun, Heizenberg, Schluvein, Trin, Tumein, Vals, Savien, Tschuppina, Teena, Mesauc, Roveredo e Calanca. *Tala redunonza a Trun il di de S. Gieri secloma il Tiern de S. Gieri.*

II.

Disentis. Mustèr, quei Cumin ei aschia numnai della Claustra, ch' ei fundada de S. Sigisbert, Discipel de S. Columban gl' onn 614. (della Claustra lein nus, sche Diaus lai la vita ina outra gada dar ina pli clara e sufficienta Descriptiun :) Quei emprim, grond Cumin (*Hoch-Gericht* :) veng dividiu en quater *Cuorts*. Gl' emprima Cuort ei Mustèr, cau tier auden ils Vischinadis, S. Gion in Campo, Funs, Clavau nief, Acleta, Segnies, Montpe Tuietsch, Buretsch, Montpe de Medel, Caprau, Caverdiras, Garvignius, Disla, Madernal. Quella Cuort meta *quater* Giraus.

La secunda Cuort ei Tuietsch: cau tier auden ils Vischinadis Camischolas, Sarcuns, Raveras, Giuf, Selva, Ciamut (bucca de lunsch nescha il Rhein) Surrein, e Bugnei. Quella Cuort meta *treis* Giraus.

La tiarza Cuort ei Breil, e Medel ensemen: Tier Breil vegnien dumbrei Dardin, Danis e Davanasa: Tier Medel Curaglia, Mutschnengia, Plata, Accla, Fuorns, S. Gion, Pali, e Soliva. Quella Cuort meta *quater* Giraus dus de Breil, e dus de Medel.

La quarta Cuort ei Trun, e Somvig: tier Trun auda Zigniau (*Rinkenbergl*) Tiraun, Nossa Donna, Christatschia, e Darvela: Tier Somvig: Compedials, Surrein, Lauis, Rabiis, S. Benedeig etc. Quella Cuort mett' era *quater* Giraus dus de Trun e dus de Somvig.

Quintont il Mistral Regent, ed il *Bannerherr* sessen ent' il Magistrat ping 17. Signurs, quels giudicheschen tuttas caussas civilas. Tier il Cusselg davart faccientas de cuminas tiarras veng era cun certa formalitat clamau e compigniau giu scadin Avat della venerabla Claustra, ed en absenzia de quel in auter dels Conventuals. Kraft de certas convenziuns sto mintgia Mistral regent da d' in de novameing legiu ora Avat enten in scrit domendar la spada, ù il Dreig de giudicar criminal, ed il Avat sto era en in scrit conceder quei Dreig. Curch' ei glei de giudicar criminalas caussas sessen 40. nomnadameing tier quels Giraus de mintgia Cuort aung ils Cusegliers che mintgia Cuort constituescha sez. Ilg Avat ha nota de dir cau tier, aschia ei sel el era libers de tuttas spesas. Dadira suenter la situatiun, vegnin nus ussa tier il.

Cumin Vuorz, ù Valtensburg: da quest temps veng ei numnau il Cumin de Ruoun, pertgiei che quels de Vuorz oen seseparai. Quei Cumin ha ussa mo treis Vischnaucas: Ruaun cun Pigniu, Andest e Siat cun Schlans. Enten quei Cumin ha igl Avat ses Dreigs, Praerogativas e Praeinentias per via de Barat, ch' ei vegnius faitg cun ils Baruns de Razin, à quels ha la Claustra cediù ils Dreigs che la veva giu Dómet. Curche glei de far Mistral numna ilg Avat qnater del Cusselg, il Cumin legia lur ora in de quels. Mintgia oitg onns han quels de Vuorz il Mistral, glez onn aber han quels de Ruaun era siu Mistral, aber mo *Mistral ping*, sco ei dien. *Tredisch* en quels che giudicheschn caussas civiles, en Criminalas clomen ei aung *quater* de Muster. Ilg Avat sco Fiscal termeta siu Anvald, che meina il Ploing. Las falonzas e strofs suenter haver traitg giu las spesas een dil Avat, curch' il culpeivel ha nuot, va tut sil cuost dil Avat.

5. Exempel dina citaziun dils Gieraus de Muster a dertgira.

Bein honorau Sgr. Statthalter!

Per *scafiment* dal Regent Sgr. Landtamen dueigl per Sarra-
ment cumandar ils Sigrs. Giraus, da vegnir nautier a dargira —
sin gargiar da *Sia Gratia e la casa de Diu* per facenda dalla
diesma enconter quella vasnauncha da Breil, a per quei ei sei da-
terminau sin il 1 di da October sin Venderdis, da senza auter da-
ciartameing da esser accon miez di ella Residenza, per puder dar
ina *enzeetta*.

E restal vies inclinau Amig

Giacum Berchter,
Scarvon, per Commissiun.

A Disentis, ils 25 de Settember 1734. *)

b) Remarcas ed aggiuntas de natira personala.

1. Personal dil Convent de Muster tenor in Catalog de 1794.

(Notizias de P. *Basili Berther*.)

Avat, Sia grazia Luregn *Cathomen* de Breil, princi digl Imperi.

Decan, P. Gregori *Blesl*, de Wildenbach.

Senior, P. Benedict *Reindl*, de Schiren.

Professor, P. Basili *Veith*, de Isny.

Statthalter, P. Joseph *Fluri*, de Sumvitg.

Custos, P. Gallus *Soliva*, de Tujetsch.

P. Maurus *Nager*, de Ursula (Ursera), Benefiziat a Zignau, Trun.

P. Augustin *a Porta*, de Schleis (Vintschgau), administratur a
Rumein en Lumnezza.

P. Anselm *Huonder*, de Sumvitg, administratur en Veltlina.

Frater Martin *Riedi*, de Tujetsch, professus.

Noviz, Placi *Walther*, de Zignau.

Noviz, Antoni *Curtius*, (q. e. Curtins) de Zignau.

Noviz, Sigisbert *Frisch*, de Zignau. **)

*) Ord igl archiv de Breil. Ei settractava da lezzas uras, de cumprar ora
la dieschma de Breil, quei ch' ei era daventau.

**) A Porta vegn allegaus sco caplon a Breil e Sumvitg e mussader de
Balletta. Frisch ha plitard sco pader translatau ed ediu „l' Historia dil veder
e niev testament“ (1823).

2. Notizias sur Avat Cathomen.

a) *Laurentius Cathoma* Rhaetus ac civis Desertinensis ex monasterio *Einsidlensi* in resignantis Columbani locum postulatus anno 1785 die 25 Julii ab episcopo Curiensi Dionysio (v. Rost) benedictionem abbatialem suscepit.

Eichhorn, P. Ambrosius,
Episcopatus Curiensis in Rhaetia 1797.

b. *Laurentius Cathoma* e monasterio Einsiedlensi, postulatus 7 Julii 1785. Obiit in Domo paterna 1801, 9 Februarii (tenor Mohr Regesta — morts 1801 ils 23 de Zercladur); sepultus in ecclesia parochiali *Breilii*; natus 1732; professus in Einsiedli 1757.

Avat Luregn Cathomen de Breil ei staus satraus el chor della baselgia parochiala dil medem liug, nua che sia platta de sepultura cun las insignias de sia dignitat fuva eunc de ver avon circa 4 onns, presentamein sesanfla quella platta el *pierti* della medema baselgia.

3. Notizias sur P. Baseli Veith.

P. Baseli Veith de Isny en tiara Tudestgn ei naschius 1738, ha fatg profess a Muster 1760, ei vegnius benedius ora sco spiritual 1762 ils 14 de Zercladur e morts sco Decan 1806 ils 18 de November ed ei satraus en la baselgia claustrala avon igl altar de S. Michèl. „Vir eruditus et bene meritus“.

El ei igl auctor della: „Grammatica Ramonscha per emprennder il lungaig Tudeschg u Reglas preliminaras e necessarias tier la Tudeschg. Per Itel, e commoditat della Giuventegna Grischuna della Part Sura, nua che la Ramontsch surselva ei il Lungaig della Mumma. Portau enzemen dadin bien Amig della Giuventegna, Dedicau e Consecrau al Bien Public. Squitschau a Bregenz tras J. Brentano. Gl' onn 1805.“ 175 paginas — 100 paginas vocabulari.

En la bibliotheca della Claustra de Muster sesanfla aunc in manuscret de Veith, numnadamein ina: „Deutsch-romonsche geschriebene Grammatik zum Gebrauch des jeweiligen Hrn. Professors in der deutschen Grammatik“. Sin in maun ei scret il tudesc, sin l' auter il romontsch, tut en domondas e rispostas — 182 paginas.

Puspei in document, co il jasters (Veith, a Porta, Ludescher Stoecklin, Bridler) operavan per nossa ramontsch, defertont che nos *Natìvs* affectavan de saver tudesc e savevan ed operavan per quei pauc ton per il tudesc, ch' els havevan buc empiriu suffizientamein, sco pil romontsch, ch' ils sabiuts sbittavan e neglegevan. Deplorabla naziun romontscha!

4. Stemma della famiglia de Caprez a Trun.

La famiglia de Caprez ei oriunda da *Trin*. Il num deriva d' ina *quort* (hof, ucleun) cul num *Pradas*. Quorts isoladas cun ina famiglia purila, sinsu casada, vegnevan dals temps vegls en las contradas dils dus Reins caracterisadas tras il substantiv preposizional *casa*, scurzaniu en *ca*, pia *Casa de Pradas*, tratg ensemen en *Caprâdas* u *Caprâdes*, milsanavont surzaniu u contrahau en *Caprads*; igl *à* tonic ha aunc survegniu la stgirentada (Umlaut) muort influenza tedesca en **Caprâds**, ch' ei lu *arbitrariamein* vegniu scret: *Caprätz*, *Caprüz*, *Câpretz* e *Caprez*. Ils nums individuals han mai giu ina *fixa* ortografia.

La famiglia, la quala cultivava din temps ils funds de tal ucleun e habitava leu, ha da quel survegniu la *schlatteina* de *Caprüz* u *Caprez*, q. v. d. quels dil hof, della quort *Caprüz*.

Avanzada ei la famiglia de Caprez sco la plipart de nossas meglieras familias en survetsch militar sut las crunas, particularmein en survetsch franzos dapi il 16avel secul. Sia noblezia ha quella sezza fondau cun la spada.

Dil temps della Reformaziun han certs pli illusters commembers de quella famiglia secumprau en a *Gliond*, la capitala della Ligia Grisca. Quels de Gliond e de Trin han priu si la reforma: ina lingua ei denton restada *catholica* ed ha secumprau en a *Trun*. Igl *emblèm* de l' *arma* de Caprez ei ina *casa soletta*, sco ins sa aunc ussa vèr vid las *armas* sur gl' èsch casa de differentas veglias habitaziuns a Gliond.

Suonda cheu, la stemma dils Caprezs de Trun, che jeu hai d' engraziar a Signur President cirquital della Cadi actualmein en uffeci, P. A. *Vincenz* a Trun.

CAPREZ.

Bannerherr (vexillifer, signifer)
Ludovicus de Caprez,
 maridans 1710
 cum Catharina Lombriser,
 † 1733

<p><i>Jacobus Albertus,</i> n. 1712, Plevon a Triun 1739. Vicari e Decan, Canonicus 1751, 1781 parochus Malty (Mals en vall Venusta.</p>	<p><i>Ursula,</i> n. 1714.</p>	<p><i>Mathias,</i> n. 1715, vulgo Mistral Mathias, † 1787 mat.</p>	<p><i>Anna Maria,</i> n. 1720. Dunna de Mistr. Berther d' Arvella.</p>	<p><i>Mar. Ursula,</i> n 1723 ils 5./IV., numma de Bannerherr Balletta de Breil.</p>	<p><i>Ludovicus,</i> n. 1724, Obrist e Marschall, maridans 1790 cum M. Margretha Monn, † 1808 senza discendenza.</p>
--	------------------------------------	--	--	--	--

Maria Mari
Victoria, n.

tel-

et,

Ludovica,
Dunna de Mistral Lum-
briser a Sumvitg.

Benedictus Anton,
Dunna n. 1778,
richter Locumtenens,
L1801 in Botzen, ex
Inere suscepto in
llo contra Gallos
in Engadin.

Hercules
Conradinus Theodorus,
n. 1780,
marid. 1799 cun Anna
Mar. Antonia Huonder,
vulgo
Obrist Conradin.

Lient. Svizzer *Conradin de Caprez,*
as en l' America, nua che la famiglia exista
ne. A Trun dat ei negins Caprezs pli.

*) Manader de nossa truppas anno 1799

CAPREZ.

Bannerherr (vexillifer, signifer)
Ludovicus de Caprez.
 maridus 1710
 cun Catharina Lombriser,
 † 1733

<i>Jacobus Albertus,</i> n. 1712, Plevon a Trun 1739. Vicari e Decan, Canonicus 1751, 1781 parochus Malty (Mals en vall Venusta.	<i>Ursula,</i> n. 1714.	<i>Mathias,</i> n. 1715, vulgo Mistral Mathias, † 1787 mat.	<i>Anna Maria,</i> n. 1720. Dunna de Mistr. Berther d' Arvella.	<i>Mar. Ursula,</i> n 1723 ils 5./IV., mumma de Bannerherr Balletta de Breil.	<i>Ludovicus,</i> n. 1724, Obrist e Marschall, maridus 1790 cun M. Margretha Monn, † 1808 senza discendenza.
--	----------------------------	--	---	---	--

CAPREZ.

Herkules Caprez.

Mistral; 1689 potestat a Bormio,
maridaus 1702 cun Barbara Turre de Breil,
† 1741.

<p style="text-align: center;"><i>Casparus Albertus</i>, n. 1706, eques St. Ludovici ordinis Vice-Collonelus, † 1755, (posseda a Trun in monument).</p>	<p style="text-align: center;"><i>Mathias</i>, n. 1705, Mistral, Comissari en Valtina 1765, Capitani (el cudisch de batten savens „belli dux“) cavalier digl norden de St. Lodovic, maridaus 1731 cun Turthe Nay.</p>
---	---

<p style="text-align: center;"><i>Maria Margaritha Victoria</i>, n. 1732.</p>	<p style="text-align: center;"><i>Ludovicus Hercules Casparus Deodatus</i>, n. 1736, vulgo Obrist <i>Ludovic</i>,*) maridaus 1788 cun Maria Elisabeth Deruns, † 1800.</p>	<p style="text-align: center;"><i>Maria Barbara</i>, n. 1737.</p>	<p style="text-align: center;"><i>Benedictus Adalbertus</i>, n. 1740, maridaus cun M. Barb. Cath. de Castel- berg, vulgo Landrichter <i>Benedety</i>, <i>prefect</i>, † 1804.</p>
---	---	---	---

<p style="text-align: center;"><i>Ludovica</i>, Dunna de Mistral Lum- briser a Sumvitg.</p>	<p style="text-align: center;">N. N. Dunna de Land- richter P. A. de Latour.</p>	<p style="text-align: center;">N. N. Dunna de Land- richter Vieli, vegl.</p>	<p style="text-align: center;"><i>Elisa</i> Dunna de Sgr. Leonardi e Sgr. Ferrari.</p>
---	--	--	--

<p style="text-align: center;"><i>Mathias Andreas Antonius Theodorus</i>, n. 1774, Locumtenens, † Parisiis 10. Aug. 1792.</p>	<p style="text-align: center;"><i>Ludovic Adalbert</i>, n. 1776, Locumtenens, † 1797 in naufragio navis militaris.</p>	<p style="text-align: center;"><i>Benedictus Anton</i>, n. 1778, Locumtenens, † 1801 in Botzen, ex vulnere suscepto in bello contra Gallos in Engadin.</p>	<p style="text-align: center;"><i>Hercules Conradinus Theodorus</i>, n. 1780, marid. 1799 cun Anna Mar. Antonia Huonder, vulgo Obrist Conradin.</p>
---	--	--	---

Lient. Svizzer *Conradin de Caprez*,
emigrans en l' America, nua che la famiglia exista
eunc. A Trun dat ei negins Caprezs pli.

*) Manader de nossa truppas anno 1789 enemider ils Franzos.

5. Stemma della famiglia de Latour a Breil.

La famiglia de *Latour* de Breil pretenda, d'esser oriunda dals baruns de la *Tour de Chatillon el Valleis*, (per tudesc: Freiherren v. Thurn zu Gestellenburg) — ni secund ina outra tradiziun dals Signurs *della Torre de Milaun*. Denton comprovan ni documents ni notizias en qualtgina chronica questa derivonza — e perquei ei de supponer, che simplamein la semiglionza dil num hagi provocau la tradiziun existenta sco tier biaras autras tradiziuns e fablas a rapport digl origin de famiglias.

Fuss in commember de questas illustras famiglias veramein setratgs en Surselva dil temps, che p. e. ils de la Tour dil Valleis ein vegni bandischi ord la tiara (XIVavel secul) ni dil temps, ch' ils della Torre han stoviu succumber als *Visconti* a Milaun (medemamein XIVavel secul), sche vegnessen las chronicas ni silmeins ils documents contemporans bein a rapportar zanza enzitgei, era vegness probabel la famiglia *sezza* a posseder mussaments da quellas varts, quei ch' ei cheu buc il cass.

Commembers de schi grondas famiglias cun recha descendenza podevan da quels temps buca sedomiciliar en ina tiara, cunzun en ina tiara alliada ed en continuada connecziun cun lur patria, sco il Valleis ed il ducat de Milaun fuvan da lezzas uras cull' *abbazia* de Muster, senza far ina tala sensaziun, che chronicas e documents havessen priu notizia ded els. La descendenza dina tala famiglia podeva buca restar 200 onns el *stgir* e lu *tut eninagada* duront il XVI. e XVIIavel secul puspei sepresentar e sclarir.

Il num de nossa famiglia seclomma igl emprim *de Thurr*, *de Thour* era mo *Thurr* e *Tuor* (XVIavel secul).

El deriva pia d' in num *local*, d' ina *Tuor*. Ils portaders dil num fuvan u en *possess* dina tuor ni habitavan sils funds, sin in ucceun, il qual apparteneva oriundamein alla tuor en questiu — ni havevan lur casa sper la tuor. Tuttas quellas casualitats podevan d' in temps schendrar la schlatteina de Thurr, q. v. d. quels *della Tuor*.

La schlatteina de Thurr, Tuor, de Turri, della Torre, de la Tour, vom Thurm, von Thurn sepresenta dil reminent *dapper-tuttanavon* en gronda quantitat, perquei che las Tuors existevan medemamein en grond diember. De derivar tuts quests de *Turri*

dad in *sulett progenitur*, ei giest aschi pauc admissibel, sco sch'ins less derivar tuts Meiers e Schulzes e Schmids dad in solett perdavont.

Il Cantun Grischun persuls ha differentas famiglias de Thurr, p. e. a *Zizras* suenter in uccleun sper ina Tuor — ils descendents de quella din temps illustra famiglia sescrivan presentamein èra *Latour* —, a Surcasti en Lumnezza suenter la tuor de Surcasti — èra quels sescrivan *Latour* — a Rabius-Sumvitg ils *Tuors* suenter il hof *Tuorra* etc.

Ei sto pia primariamein vegnir fixau, nua che la Tuor stava, suenter la quala la schlatteina ei naschida. Cheu resda *Leu* en siu *lexicon*, ch' ils Latours de Breil hagien lur num dalla *tuor Marmarola* a Breil. El di: „Rudolf Ludevic de la Torre war der erste, welcher laut alten Schriften gefunden wird, anno 1473 (?) in *Marmarola*, einer Anhöhe ob dem Dorff Brigels, gewohnt zu haben, ist aber ohnwissende, ob dieser der erste gewesen sige, welcher in dizes Land gezogen ist.

Secund *la faultza* supposiziun de Leu et auters genealogs e compilaturs ein tuttas famiglias de empau importonza *immigradas* plitard en la Svizzeria, sco sche quella havess sezza bucca giu glient, che havess valiu enzitgei.

Encunter quella *tuppa* supposiziun protesta l' historia Svizzeria e grischuna eun tuts ses documents.

Ils Latours han pia lur num dalla tuor de *Marmarola*, las ruinas della quala ein aunc ussa de ver en in liug, che senumna presentamein *davos Tuor* e *Marmarola*.

Ina famiglia *Cavegn*, che habitescha leu speras, ed ei en possess dil sulom, ha artau casa e sulom sper la Tuor da sia tatta, ch' era ina naschida *Tuor* u de *Tuor*.

Bucellimus „Rhaetia sacra et profana“, in cudisch dil XVII. tschentaner, ha tschentau si ina stemma dils *della Torre* de Breil; ed il *canonic* de Cuera, *Gion Pieder Antoni Latour*, ha sin fundament de quei stemma e dil *Cudisch* de *batten* de Breil elaborau in *auter* stemma, nunder resultescha claramain, che tuts ils de *Latour* e *Tuors* u de Thurr e de Tuor a Breil, sco els vegnan aunc numnai da nies Luis Balletta, seigien dal medem origin, pia vegls *vischins* u *burgais de Breil*, d' in temps en possess della tuor claustrala de *Marmarola*. — Igl emblem de lur arma ei ina tuor.

Da quella generaziun han ussa certs descendents fatg lur fortuna, medemamein sco ils Caprezs, en survetsch militar e dapi il XVIavel secul midau lur num mintgamai tenor il lungatg della tiara, nua ch' els havevan surviu, u en *della Torre* (talian) ni en *de Latour* (franzos).

D'importonza per scларiment de nossa publicaziun ein ils sequents, denter ils quals sto denton primariamein vegnir distinguin *duas lingias* principalas.

A. *La lingia de Landrichter Adelbert Ludovic de Turre (Tuor) † 1742.*

Nies Adalbert Ludovic (Duitg) ei naschius 1657 a Breil e morts leu 1742 en la vegliadetgna de 85 onns. Siu portret ei aunc de ver en la galleria della famiglia tier Signur Suppleant guv., *Caspar de Latour*, a Breil.

Ei staus in um fetg versau el dretg e bia duvrau en las futschentas ed els uffecis della tiara, — ei staus *Landrichter* 1699, 1702, 1705, 1711, podestat (Landvogt) a Maienfeld 1715/1716 etc.

Buca ditg avon sia mort ha el componiu in original poëm „*La dispetta de Landrichter Adalbert Duitg cun la mort*“, il qual suonda alla fin de nies stemma.

Ses *Descendents directs* ein:

1. *Duitg de Turre* *) (èra franzosisau en de Latour). Landrichter della Ligia grischa 1756 e 68, morts 1800 senza descendenza.
2. *Gion Pieder Antoni de Latour*, spiritual, 18 onns plevon a a Breil, lu canonic residenzial de Cuera — 1761 canonicus Custos, 1763 Cantor, 1770 Domdecan, morts 1780. Siu monument exista en laatedrala de Cuera.

El ei staus in profund teolog e fetg versaus els lungatgs. Denter las scartiras de famiglia secattan differentas lavurs latinas, tudescas e talianas. El ha èra sco plevon de Breil componiu suenter il eudisch dil batten ina stemmatografia della famiglia de Turre.

3. Ina sora, la *mistralessa Schmid* de Sumvitg † 1794 (dunna de Mistral Schmid vegl, numnaus de Grüneck, basatta digl actual cancellari episcopal, Schmid de Grüneck.

*) Il Landrechter vegl de nossas remarcas.

*B. La lingia dil guvernatur en Valtlina, Caspar de Turre, italia-
nisau en della Torre, † 1698.*

Ils *Descendents directs* de quel ein:

1. *Caspar Theodat*, † 1750, ha in monument en la catedrala de Cuera, morts senza descendenza.
2. *Dwitz Adalbert*, capitani en survetsch franzos e dapi 1758 colonel della Ligia grischa.

Da quest ultim derivan ils de Latour, che suondan:

- a) *Ludovic Adalbert*, capitani e litinent colonel en survetsch franzos e pli tard medemamein colonel della Ligia grischa, † 1808.
- b) *Gion Ludovic*, † 1747 a Genua.
- c) *Udalric Luci Fortunat* (numnaus *Risch*), offizier della guardia franzosa, † 1806.

I. Da *Ludovic Adalbert*, numnaus en nies diari *il Landsobrist* e morts 1808, derivan:

1. *Ludovic*, capitani en survetsch franzos e mistral de cummin (vulgo mistral Ludovic), maridaus cun Maria Ursula Scarpatetti, morts senza descendenza masculina.
2. *Pieder Antoni*, mistral de cummin, scarvon della ligia, *Land-rechter* 1811—1814, 1823—1825, maridaus cun ina Caprez de Trun, morts 1865 senza descendenza.
3. *Caspar*, capitani della milissa, capitani en survetsch piemontes e dil Papa, colonel e *gieneral* en survetsch dil Papa, morts 1848 a Breil.

Da quest *Gieneral Caspar* derivan:

- a) *Caspar*, cusseglier nazional, † 1861 senza descendenza.
- b) *Crescenza*, maridada cun *Alois* de Latour, cusseglier nazional.
- c) *Catrina*, maridada cun Dr. Decurtins de Trun, mumma digl actual cusseglier nazional, Dr. Caspar Decurtins.
- d) *Heinrich*, major ed administratur dil regal svizzer de puorla.

Da quest *Major Heinrich* derivan:

- a) *Caspar*, suppleant guvernativ ed advocat.
- b) *Christian*, presentamein gierau de vischneunca a Breil.

II. Dal *colonel svizzer* (Oberst) *Udalric Luci Fortunat*, † 1806, deriva:

Christian, major, e da quest:

1. *Annetta*, dunna de cusseglier cantonal (*Ständerath Remigijs Peterelli* de Savognin e mumma digl actual *Cau* digl interior en la regenza grischuna.
2. *Sabina* (Binna), dunna de professor *Arnold Escher von der Linth*.
3. *Aloys de Latour*, differentas gadas cusseglier guvernativ e cusseglier nazional, † 1875. Quest ha laschau anavos ina soletta feglia:
Anna, dunna de Signur cusseglier nazional, *Antoni Steinhauer* de Sagogn.

Dispetta denter *Adalbert Duig de Latour* e la mort, 1742.

1.

Ah, tgi ves jau von mei star?
Ah, in grond tiran è streing, —
Quel de freid mei fa suar.
Daven de mei, ti mort, daven!
Vul ti mei bucca pli schar viver?
Fui cun tiu piliet daven,
Lai *Adalbertum* viver,
Lai als mes quei legermen!

2. Mort.

Il temp de tier ei ussa,
Lamenta ne sesupa (sezuppa),
vi anflar,
dumigniar,
tei mazar,
satarar.
Quei ei uss miu confiart,
Sitar tei cul piliet.

3.

Mort, a, ti mort, tgei traggies ti,
De tiu arg schon parigliar,
Sche ti prendes la vita à mi,

Schà vegnien biars a sospirar,
Parens, amigs et auters er,
Sche ti gl' arg trais tochen sum,
Per mei en la fossa treer,
De tei lamentan cun rischun.

4. Mort.

Lasch garrir, lasch bargir, —
Quei ei tuttina a mi, —
fetsch pirir,
fetsch murir, —
ussa gi
bucca pli, —
Tei et ils auters er:
Quei d' eis ti pér saver.

5.

Mort, ah, seigies buc ton ruha!
Jou damond gie bucca ton biar
De tei; quei mi schnega bucca.
Quort tems de viver vi jou garegiar.
De miu figl l' emprima messa
Less jou aung bugient udir —
E suenter quella stessa
A tgi en tut obedir.

6. Mort.

Jou gig a tgi bein pilver,
Ti vèns la messa buca ver.
Aung bein prest
dund jou il rest,
cun la mort
stos ir fort.
Ti stos navent tilar,
Il mund uss bandunar.

7.

Mort, ah, co eis ti crudeivla, —
Che ti quei pos giu ciuncar!
Jou fetsch adio cun liunga fleivla,
O mund, jou sto tei bandonar. —

Parens, amigs e tuts vischins
A vus dun jou la buna notg,
Rihs e paupers, grons e pings
È tuts auters pietigott!

8.

Ussa sent jou la gronda frida
Ent il veer mees ufons cars.
Il ciel vus detti buna ventira,
Buc leigies mei emblidar
Ne vossa Momma de coudenvi.
O Diu, o Jesu, jou vegn tier tei
Mia olma rend jou uss a tgi.
Pren po erbarm, o Jesu, de mei! —
Requiescat in pace. Amen.

6. Notizia ord il copial veder de Breil.

(*Archiv de Breil.*)

Versium. Glendisdis Tschuncheismas, anno 1674 sun jeu, *Duig de Thuor* (sic) la tschuncavla gada vegnius numnaus per mistral de Muster (Tisentiss).

Anno 1675 ha la dertgira criminala de Disentis priu sia entschatta, ed ein naven dils 13 de Matg tochen Tschuncheismas 8 personas vegnidas barschadas pervia de *striegn*.

Il Glendisdis Tschuncheismas anno 1675 ha jeu surdau la mistralia a miu feigl *Caspar*, ed ein puspei naven da Tschuncheismas tochen ils 15 de Fenadur digl onn numnau 20 personas vegnidas barschadas ed in um pendius ed in um bandischaus ord la tiara, duas femnas ein era mortas en prischun, 4 personas ha ins schau liber ed in um ed ina femna aunc teniu a ferm.

7. Noticias sur d' autras famiglias.

Dals de **Castelberg** de *Muster* allegai en nies diari ein de remarcar:

a) Il schinumnau *Landrechter vegl, Conradin Andreas de Castelberg*, castigiaus tras la dertgira nauscha da 1794 e morts en las

fommas, che han consumau il vitg de Muster, intschendrau dals Franzos anno 1799.

b) Il feagl digl anteriur, il schinumnu *Landrichter giuren, Gion Theodor de Castelberg*, 1748—1818.

Staus Landrichter 1777, 1780, 1789, 1792, 1794, 1798 ei 1799 vegnius deportaus en Frontscha a Salins.

Landrichter Theodor ei staus in grond diplomat, in um *genial*, versau e bein duvrau en tuttas fatschentas della tiara.

Denter il pievel eis el aunc en buna memoria sco *poët romantisch*. Gieneralmein enconoschenta ei sia „*Canzun dils stands*“ (ina part de quella ei de legier el secund *Eberhard*). El ha èra scret e translatau *comedias* (ina ei publicada en las *Annalas* de 1892 tras president cirquital, P. A. *Vincenz*), èra la secunda publicaziun della *Chrestomatia* de Dr. *Decurtins* contegn de sias lavurs.

Sia dunna ei stada ina Catscheng ded Andiaast. Ils dus davos onns de sia veta fuva el tschoes.

c) *Gion Antoni de Castelberg*, nàschius 1749, *Cavalier, major* en survetsch franzos tochen 1792, *colonel* en survetsch piemontes.

El ha cun colonel Caprez commondau las truppas sursilvanas en la battaglia de *Muster* dils 7 de *Marz* de 1799 e concludiu sil-suenter cun il gieneral franzos *Demont* la capitulaziun de *Tavanasa*, ei morts 1819 a Sumvitg, nua ch' el habitava il davos temps en la casa de sia dunna, Anna Catrina Berchter.

Dals **Lombris** de *Sumvitg* ein d' *allegar*:

1. *Gilli Michèl Lombris*, potestat a *Bormio* 1787, maridau cun *Maria Monn* de Tujetsch.

2. Siu frar Obrist della Ligia *Grischa Lombris*, aide-major en survetsch franzos, regiment de *Salis Zizers* (il major termess en *Puschlav* anno 1798). Quel ei morts mat.

Dal potestat *Gilli Michèl* derivan:

1) Mistral *Giachen Antoni Lombris*, bab de president Bruno *Lumbris*, che viva aunc, e d' auters affonts.

2. *Pieder Bruno Lombris*, *Karthäuser* ad *Ittingen* el *Thurgau*, pader *Statthalter* de *lezza claustra*.

3. Ina feglia, che ha maridau in *Blumenthal* de *Rotels*.

Ultra selarevan da lez temps differentes *Lumbrisers* a *Zignau* (*Trun*), sco p. e. *Statthalter Nicolaus Lombriser* de *Zignau*, bab de *scarvon Lombriser* etc.

Dall' *illustra famiglia dils Berthers* (*Berchters*) casada a *Trun*. *Sumvitg*, *Muster* e *Tujetsch*, vegn savens numnaus Mistral *Nicolaus*

Josef Berchter d' Arvella (Trun), potestat a Trahona (Valtina) 1753, maridaua gl' εμπρεm cun *Regina Antonia de Castelberg*, silsunter cun *Onna Maria de Caprez*; da quella ha el giu ina suletta feglia, maridada plitard cun mistral e capitani *Giachen Rest Casanova* de Trun.

Ils **Casanovas** udivan tier las emprimas famiglias de Trun. Mistral e Capitani, *Giachen Rest Casanova*, ha baghiau la monumental casa a Trun, ch' ils *Carigiets* habiteschan da present. Ensemblamein cun Mistral Balzer *Demont de Trun* ha el fatg baghiar ina via nova silla costa dretga della Vall de *Medel* (la schinumada via *digl Uffiern*), nua ch' ins podeva passar cun pagar dazzi, mo ha leu spiars cun siu camerad (Demont) 30,000 renchs. Quei ei stau el Grischun *l'emprema* empreva, de fabricar *novs straduns* artificialis sur noss pass, in grond temps avon, ch' il stradun dil *Spligia* vegni construius. *) —

La descendenza de quels Casanovas ei morta ora.

Ils **Nays** de Trun sclareschan gia alla fin dil 17avel' tschen-taner, han differentis mistrals e scarvonts etc. ed existan aunc.

Ils **Vinzens** de *Schlans* (da lezzas uras udeva Schlans tier il cummin de Rueun) ein representai tras *Mistral Christ Luregn*, maridaua 1779 cun Maria Catrina Lumbris de Sumvitg, nunder deriva la parentela cun nies Balletta. Suenter la fusiun de Schlans cul cummin de Muster, ein descendents de quei mistral setratgs a Trun (mistral Giachen Antoni).

Dals **Beers** de Tujetsch ei d' allegar: *Mistral Beer Rest Valentin* de *Camischollas*, fegl de Tumasch Josef Beer ed Anna de Castelberg, naschius 1762, scrivon della Ligia grischia 1798 et seq., morts 1814. Tenor retschercas, fatgas da plevon Eduard Muoth de Tujetsch, contegn il cudisch de mortoris de leu sub anno 1814 la sequenta notizia sur de tala personalitat:

„Dominus Landamanus et Foederis grisei olim scriba pro vita durante paucis abhinc annis a communitate juratus communi suffragio electus, vir in omni genere egregius, aeterna memoria dignus fuit Christianus Valentinus Beer.“

El ha giu differentis affonts, denter quels il vegl plevon de Breil, Sur *Tumasch Beer*.

*) Pareglia la notizia, nua che Balletta plaida della via digl Uffiern (num local) en Medel.

Igl ustier Lucas **Cavegn** de Tujetsch, allegaus 1798, deriva da Dardin; da quel ils ulteriurs Cavegns de Tujetsch, che han leu fatg e fan fatschentas sco ustiers.

Ils **Schmid**, numnai de *Grüneck*, a *Sumvitg* havevan alla fin dil davos ed all'entschatta de quest secul *dus* mistrals, *il vegl* ed *il giuven*. Lez ei staus in dils principals promoturs della sventireivla sollevaziun dil pievel Sursilvan dils 1—4 de Matg 1799.

Ils **Ballets** de Zignau derivan da Breil. Il poët e litinent franzos **Glienard Balletta** de Breil, patriot, haveva particularmein offendiu ils aristocrats tras sia „**Canzun dils gats**“, nua ch'el taxava ils Landrechtlers: *Andreas Castelberg*, *Riedi* de Sursaissa, Caprez etc. sco gats ladruns. Deplorablamein hai jeu bucca aunc podiu survignir questa canzun. Nus vegnin denton tier ina outra caschun a publicar quella cun las notizias retschercadas a rapport de quest vegl process de pressa.

En in versichel de mantinada, tenuta a Breil circa 1795, cantavan ils mats von sia casa:

*Cheu stein von casa dil litinent franzos,
Ch'ei muridaus il davon davos;
El ha priu ina dunna cun pintga dotta,
Perquei sto el ir entuorn cul caput cun scrotta.“*

Dals **Derungs** de *Breil* ein particularmein d'allegar:

Sur Dr. theologiae *Derungs*, biars onns plevon a Breil, bien predicatur ed um erudit (da Bannerherr Balletta ord aversiun personala memia zun maltractaus), mistral *Duitg* e capitani *Duitg Derungs* d'anno 1799.

Dals **Fings** u *Feigns* ei mistral Fing aunc ussa en memoria, ei staus il davos mistral avon la Helvetica (ina harta en casa cummin a Muster plaida dad el), fuva in grond speculant e mava mintg'onn alla fiera de Ligiaun, in onn seigi el vegnius a casa cun tal gudogn, ch'el pesavi las zechinas e dublas cun la stadera de pieun, mo in auter onn hagi el buca mo spiars tut il gudogn, anzi aunc stuiu metter bia dil siu.

Dals **Muoths** de **Breil** ei de remarcar, che *Scarvon Gion Giacomo* hagi plitard studiau teologia e seigi morts 1831 sco plevon a *Domat*.

Ella *Claustra de Cazis* ei l'allegada sora *Raimunda* (num de batten Maria) stada plirs onns scaffarda (Schaffnerin), ina outra *Cathrina* medemamein e dapi 1814—1819 *prioressa* (Fraumutter) della claustra (tenor Müllenen „*Helvetia sancta*“).

Litinent **Camichèl** ha priu part anno 1814 della revolta, per derscher la costituziun grischuna de mediaziun, ed ei morts a Bergamo sco commandant de piazza.

Ils auters numms sedeclaran ort il context dil diari, aschi lunsch sco ei fa de basegns per capir quel, ni ein gieneralmein enconoschents.

Ei menass nus memia alla liunga, de porscher aunc pli detaigl sur tuts ils numms de famiglia cheu allegai.

NB. Concludentamein sto jeu eunc far la remarca, che negina famiglia de Breil, numnada da Balletta el *register de ses adversaris*, duessi prender si en mala part las taxadas, ch' el fa en sia naturala passiuin. Quei compeglia tut caussas veglias e vergadas, senza valor ed offensa actuala per las familias sezzas.

La publicaziun de quels registers ei denton stada *giavischeivla* ord interess historic, per dar in concret exempel della passiuin regienta da lezzas uras en vischneunca ed èra, per sin fundament de quellas tabellas saver seorientar sur dellas *casas*, il *diember* dellas familias e la *derivonza* da quellas. Ils registers han ina gronda valor per la statistica dil vischinadi e per la stemmatografia dellas familias de quella.

